

ІВАН ЛОБОДА

**ВОНИ
ПРИЙШЛИ
ЗНОВУ**

КУКУ

ЗА \$10.00 — 12 КНИЖОК

**У дрібнім продажу коштують \$15.70
ЦЯ ЗНИЖКА ДЛЯ НОВИХ ПЕРЕДПЛАТНИКІВ
КЛЮБУ (Другої серії)**

**Придбайте цю гарну бібліотеку тепер
бо запас невеликий!**

12 книжок, разом 1700 сторін.

(1 — 2) О. Гай-Головко:	"ПОЄДИНОК З ДИЯВОЛОМ"	2 томи	\$2.75
(3 — 4) В. Чапленко:	"ЛЮДИ В ТЕНЕТАХ" ,	2 томи	\$2.50
5) Іван Смолій:	"КОРДОННІ ПАДУТЬ" , повість	\$1.50	
6) Юрій Тис:	"ШЛЯХАМИ ВІКІВ" , істор. оповідання	\$1.25	
7) Л. Мосензанд:	"ЛЮДИНА ПОКІРНА" , воєнні оповідання	\$1.25	
(8 — 9) Рекс Біч:	"ЗАЛІЗНИЙ ШЛЯХ" , пов. з піон. життя 2 т.	\$2.50	
(10 — 11) Василь Радич:	"МАКСИМ ЗАЛІЗНЯК" , істор. роман, 2 томи	\$2.50	
12) Микола Гоголь:	"СТРАШНА ПОМСТА" , ювілейне видання	\$1.50	

**ЗАМОВТЕ ЦІ КНИЖКИ ДЛЯ СЕБЕ АБО НА
ГАРНИЙ ДАРУНОК ДЛЯ СВОГО ПРИЯТЕЛЯ
НА УРОДИНІ, ІМ'ЯНИНИ і т. п.**

**ВИСИЛАЄМО ТАКОЖ ЗА ПІСЛЯПЛАТОЮ НА
ПОШТІ. КОШТИ ПЕРЕСИЛКИ НАШІ.**

Адреса:

UKRAINIAN BOOK CLUB, LTD.,

834½ Main Street, Winnipeg, Canada.

UKRAINIAN BOOK CLUB
BOOK 16.

IVAN LOBODA

THEY CAME AGAIN

NOVEL BASED ON RUSSO-FINNISH WAR

КЛЮБ ПРИЯТЕЛІВ УКРАЇНСЬКОЇ КНИЖКИ
КНИЖКА 16.

ІВАН ЛОБОДА

ВОНИ ПРИЙШЛИ ЗНОВУ

РОМАН З ФІНЛЯНДСЬКО-БОЛЬШЕВИЦЬКОЮ ВІЙНОЮ

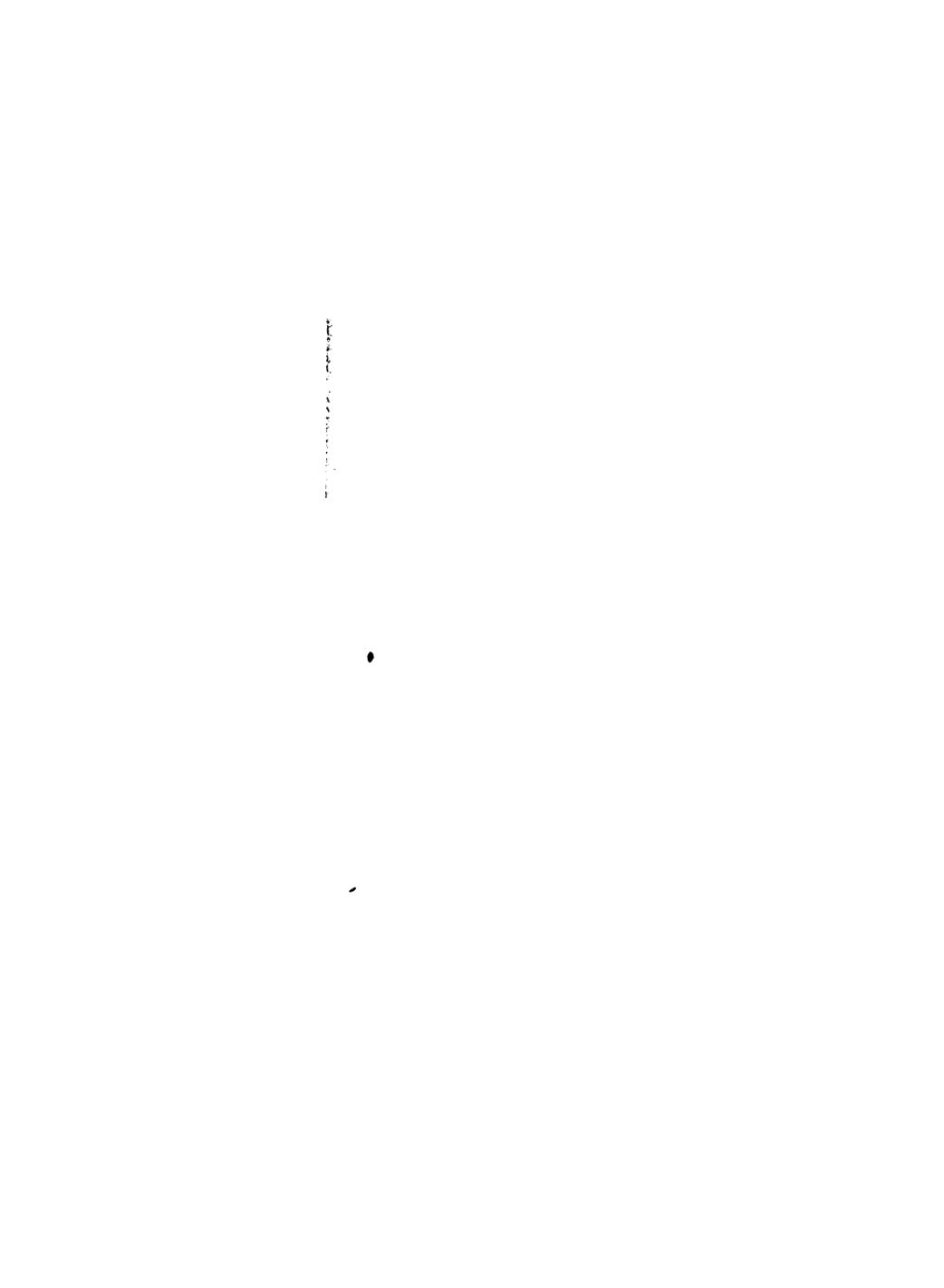

Обкладинка Мирона Левицького.

Printed by
TRIDENT PRESS LIMITED
210 — 216 Dufferin Ave., Winnipeg, Man.

Л. Новога.

ПЕРЕДМОВА

Сьогодні, коли в Кореї ідуть тяжкі бої, коли на засіданнях „Генеральної Асамблеї ОД” ми чуємо захрипливий голос Вишинського в обороні свого наймита — північно-корейського агресора; коли „миріві” кремлівські конгреси баламутять світ зухвало й нахабно — п’яті колони зрадників свого народу на шпальтах своїх газет розпинаються за миролюбство Кремля, заховавши обличчя Юди, під невинними назвами „прогресивних партій”. Втративши здоровий глузд, почуття честі, вони, з рабською покірністю продовжують лизати кремлівський чобіт.

Коли ми читаемо комуністичні петиції про мир — нас бере огіда! Це все так знане нам. Таке нахабне й фальшиве.

Пригадаймо собі кремлівську заяву про „напад” Фінляндії на ССРР.

У 1939-му році, під звук кришталевих бокалів, веселого сміху й безконечних тостів у честь Гітлера й Сталіна, за великі — німецький і російський народи, договором про десятилітню дружбу двох тиранів була перекреслена карта Європи.

Пригадуючи цей договір, можна легко з’ясувати причини нападу Москви на Фінляндію. Справа в тому, що утода з дня 23-го серпня дала вільну руку Москві в діях також і в Фінляндії.

26-го листопада, Росія вручила фінському консульству в Москві гостру ноту, в якій домагалася негайноговідведення фінських прикордонних військ від советської границі на 12-16 миль, мотивуючи тим, що, мовляв, „фінська артилерія десь біля години 3.45 попол. обстріляла советську прикордонну сторожу.

Фінська нота Москві, заперечила цю вістку й на відведення військ не погодилася, бо розуміючи небезпеку від „миролюбного” сусіда, Фінляндія розбудувала вздовж кордонів совєтської Карелії величезну систему укріплень на зразок німецької лінії „Зигфрида” або французької — „Мажіно”. Ця система укріплень, що мала назву „Лінії Манергайма” проходила від балтійської затоки до Ладожського озера.

30-го листопада СССР не виповівши війни почав воєнні операції проти Фінляндії.

Тимчасом газети „Правда” й „Ізвестія” в своїх довжелезних статтях підняли крик, що Фінляндія напала на СССР.

Перші спроби завоювання Фінляндії не вінчаються успіхом. Малий але геройський нарід ставить твердий опір червоному агресорові розбиваючи дощенту 163-ю совєтську дивізію та 44-у піхотну дивізію, опісля 4-у беруть у полон.

З кінцем січня — Сталін, особистим розпорядженням дає наказ верховному командуванню — за всяку ціну взяти лінію Манергайма.

Рев гармат колище землею. У бій кидають відразу по чотири дивізії. Дванадцять днів клекоче фронт від гуку гармат. Гори трупів ростуть на підступах укріплень. Совєтська війська йдуть у атаку густими розстрільними. Кулеметні гнізда частин НКВД сховані в глибокому снігу розстрілюють тих, що намагаються спинитися.

Але, хто ж це йде в несамовиту атаку, щоб своїм тілом вкрити мінові поля? Москва нападаючи на миролюбний нарід, який дорого продає свою свободу, посилає на страчення — дивізії зложені з самих українців, білорусів, казахів і інших зненавиджених нею народів, щоб тим самим позбутися ворожого елементу внутрі держави. По їхніх трупах просувається адміністраційна загарбницька влада синіх шапок — НКВД. Не зважаючи на велику перевагу військ СССР мала героїчна

Фінляндія з неймовірним завзяттям ставить опір двадцятикратно сильнішому ворогові, зберігаючи свою незалежність коштом частини свого краю.

Але, що втратила Москва в тому кривавому змаганні? Чи матеріял у людях? Ні. Цей матеріял, що його змушували відділи НКВД йти на певну загибель був давно призначений на страту.

**
*

Випуском цієї книжки, Редакція Клубу Приятелів Української Книжки познайомлює читачів з новою тематикою української белетристики.

Автор дає нам ярку картину жахливої війни, злочинів червоної Росії супроти фінів і такої ж самої жорстокості супроти власних бійців.

Хоч дія відбувається на далекій півночі, однаке вона тісно зв'язана з нашим народом і тим самим дає нам, ще доволі свіжий і загально невідомий фрагмент болючих картин нашого минулого.

Редакція.

-

— Ви називаєте ці жорстокі фрагменти доби — божевіллям хоробрих?! Але ви забуваєте одно: хто сіє жар — збирає полум'я! Так принаймні говорить народне прислів'я. Невже, ви, не бачите сліз, руйни? Невже не чуєте крику мордованих? Слухайте — це ж стогне земля! Подивіться: встають з могил сотні тисяч, мільйони помордованіх жертв у темних закутках кривавих підвалів ЧКА, ГПУ, НКВД, МВД! Встають безіменні герої-мученики Соловків, Колими, Казахстану. Хіба, ви, не бачите виснажених голодом привидів 1933 року? Вони жадають пімсти, вони вимагають від вас великого чину!

На хвилину, він, замовк, затягнувшись пахучим димом цигарки й мрійливим поглядом оглянув колючі шпилі тирольських гар.

— Загляньте в історію — продовжуував. — Скільки проковтнула вона людських жертв передчасно? Вона, оця історія воен. Чому ми віддавали своє життя за інтереси білої і червоної Москви, Австро-Угорщини, Польщі. Чи ж це не було найбільшим божевіллям для тих, хто віддавав своє життя за чужі інтереси? Хіба може бути більший парадокс в історії, коли ми з божевільним ревом УРА-а-а — брали грудьми лінію Манергайма? Я ж на власні очі бачив, як малесенький, трьохмільйоновий фінський народ боронив своєї незалежності. Ця свободолюбива нація показала в бою незламну волю, рішучість — безмежну любов до своєї батьківщини!

І цього не можна назвати — божевіллям хо-

робрих! Не багато було взято фінських геройів у полон. І не мають чим похвалитися кремлівські можновладці, або тупі, бездарні ворошилови.

Я перейшов невеличкий клаптик фінської землі від Тереокі до Віпурі — шматок землі засіяний трупами совєтських солдатів і старшин.

Хоч сила їй перемогла, але це була Пірова перемога: сотні тисяч вбитих, ранених з повідморожуваними обличчями, ногами й руками — ось неповна ціна великої перемоги над Фінляндією!

А я, сидячи в напівзруйнованому артилерійським вогнем ДОТові, з огидою читав фронтові звідомлення, зфабриковані по наказу Кремля різними політруками, чи комісарами про близкавічині перемоги на всіх фронтах та про втрату „ворога”, про велику втрату! Чуете?

І ось тоді, не один з нас побачив усю підступину брехню, якою нас годували довгі роки. І в той час не один з нас крізь зуби посылав прокляття тим, що кинули нас на певну загибіль у фінські ліси й болота.

З наших очей сплила полузаїжда й ми побачили де ворог, а де брат і не одного комісара, чи політрука не дорахувалося головне політичне управління РККА, записавши його в посмертний список геройів.

І ніщо не могло встояти перед розбудженою стихією — нас падало тисячами, але поки ми ще впали — падали першими теоретики „справедливих воєн” від кулі в потилицю. С лухайте!

... Пиши... Незабудь, — дихають ласкою її останні слова — бо ж ти — такий забудько!..

Мені хочеться розцілувати її дитячі вуста, сказати тепле слово потіхи; я чую щораз частіші удари неспокійного серця, але відвага покидає мене й на цей раз — я несміливо простягаю їй руку:

— Напишу... До побачення, Клео!

У цих нескладних словах — таємниця морських глибин, в них уся моя двадцятидвохрічна вдача-молодість. Хіба ж вона знає про те?! Про те, як спліталися в душі перші квіти незнаного кохання а буйна радість зустрічі наповнювала груди по самі береги. Навіщо ж я мовчав? А тепер?!.. Чи ж у силі їй зрозуміти мене? І пригадалися, постали перед моїми очима живі кадрики фільму першої зустрічі.

... Моторовий човен бореться з сильною течією Дону — на лівому березі розкинувся пляж грибками різnobарвних парасолів. Я сиджу на лавочці катера й любуюся могутньо-непокірною рікою. Мої думки переносяться у далечінъ, скачуть на гривах хвиль і нарешті зачіпаються там, де старе й молоде русло типого Дону поспішно розбігається в різні сторони, утворюючи Зелений Острів.

— Вибачте! — Ніжний, ледве чутний голос обриває мої спостереження. — Я ненароком... Боляче?!

Повертаю голову й здивовано піднімаю очі. Довгєй світле, мов соняшний промінь, волосся грається з легесеньким подихом вітру, очі великі та сині радісно

виглядають з-поза довгих вій. Напроти мене стойть... дівчина. Чи їй належить цей голос? Як я її не помітив перше? І, що ж властиво сталося?. . Легкий біль у пальцях правої ноги допомагає мені вийти із скрутного становища. Намагаюся щось відповісти.

— Ні, ні... Зовсім ні! Не турбуйтеся. Зрештою, я сам винен, що так недбало сиджу. Бачите, що я навіть не помітив такої дрібниці.

Чим довше триває мое спростовання, тим швидше трачу зв'язок між словами, плутаюся, червонію. Не бачу іншого виходу в цієї, прикрої для мене, ситуації і поспішно пропоную їй своє місце.

Вона щиро нагороджує мене усмішкою — перлами гарних зубів і поруком голови заперечує пропозицію.

Катер, вилучивши мотора, повільно пристає до кладки.

Моя незнайома згарбно й легко, мов молодесенька сарна, скаче одною з перших на місток, яким починається кладка. Мені наявіть здається, що я чую стукіт її каблучків об дошки. Ще довго й безнадійно дивлюся у слід цього ніжного створіння з таємним бажанням: чи не оглянеться. Може?. . Даремно. Вона зникає серед рухливого натовпу купальників.

Аж тепер я завважив, що катер порожнісінський. Від містка живим ланцюгом витягнувся довгий ряд купальників і я останній, що замкнув коливання качиної ходи.

Зовсім втративши бажання до всього оточення, я поволі й майже без мети плутаюся поміж людьми. Перед моїми очима все ще стоять чудові волошки-очі, які закривають мій шлях; часом мене хтось штовхне,

часом зачеплю когось, ліктем, але я продовжує свій шлях так, якби нічого надзвичайного не сталося.

Чим ближче до пляжу, тим тісніше стає на піскуватому березі. Я інстинктивно повертаю ліворуч, ближче до води, й чуттєві збиваю з ніг якусь дівчину.

Збираюся просити вибачення, але від здивовання так і залишаюся з розкритим ротом... Передо мною стоїть моя незнайома.

— О! Це знову ви?!

Чому „знову” — хочеться запитати її, але на знак підтвердження я схиляю покірно голову. Можливо, що так ліпше...

— А, я, от пробую скинути черевики. Незручно, — пояснюю вона мені, схиляючися над черевиком. — Чому ж ви „так” дивитеся? Не бачили ніколи, як жінка скидає черевики?!..

Правду кажучи, я ніколи не спостерігав щось подібного, а якщо і траплялася нагода, то мабуть ніколи не користав з неї.

Черевик з лівої ноги ніяк не хоче розлучитися з ногою, а я стою й розгублено дивлюся на даремні зусилля моєї незнайомої.

— Який же бо ви... — Каже вона з жалем не то жартом, не то поважно. — Поможіть.

— Звичайно, якщо не жартуєте, — кажу їй, боязко доторкаючися до клятого черевика.

— Не бійтесь! Він не кусається... Ех, ви... — каже вона, безнадійно розводячи руками. — Берете його так, якби це був щонайменше скорпіон, або тарантул.

Мені робиться гаряче, не знаю лише від чого, чи від червневого сонця, чи від дотику непокірного черевика.

вика. Випробовую свою зручиність, якої у ті роки так бракує... І все даремно.

— Облиште, — просить вона, — шкода часу та й ви вже втомилися.

Піддаюся їй несміливо, як і завжди, пропоную:

— Може перерізати шнурівку?..

— Шнурівку?! А маєте ножика?

Від цього несподіваного питання мені робиться чомусь ніяково. Я щиро признаюся, що такою штukoю ніколи не могла похвалитися моя кишень.

Вона сміється і її сміх котиться хвилями сивого Дону. Не знаю, як втікти від нього, де себе подіти. Розгублений стою безрадний, безпомічний... О, молодість, зелена моя! Нарешті вона завважує мою розгубленість. Здається, що їй справді жаль мене.

— Не гнівайтесь. Я ж не хотіла вас образити! Даайте подумаемо над тим, що зробити з черевиком.

Я мовчки беруся до праці.

— Сміливіше! — підбадьорює мене її голос і раптом якась магічна сила скидає його з ноги. — Дякую вам, — чарівна усмішка рожевих уст, а в очах синювати цікавість.

— Степан!..

— Приємно, навіть дуже приємно! — каже вона й у її голосі відчувається справді тепло від якого, ще більше ніяковію. — А я Клава. Але мені більше подобається, як мене називають Клео. Кажіть і ви, Степане, Клео. Добре?

Клео по-дитячому дуже цікава: чи я постійно живу в Ростові, що роблю, де вчуся? Я не встигаю давати відповіді на цей безконечний потік запитань. Задовільнивши свою цікавість, вона сама розповідає мені дещо

про себе. З її оповідань я встигаю схопити от що: вона приїхала до Ростова рік тому й вчиться в балетній школі. Слухаючи її щебетання, я не зчувається, як перед нами вирости кабіни пляжу.

У невеличкому сосновому гаї притулилися зелені кабіни пляжу, а біля них кипить життя, нагадуючи велике муравлище. Спека. Розтоплена сонцем живиця приємно лоскоче в носі й мабуть від неї стає, ще гарячіше.

Біля кабін величезна черга купальників і хочемо чи й не хочемо — мусимо зайняти в ній своє місце. Правду кажучи, я радо покинув би оце невигідне місце, якби не Клео.

— Ви мабуть когось чекаєте?.. — Звертається до мене Клео, помітивши мій розсіяний погляд по березі.

Я здивовано ворухнув плечима.

— Я завжди один.

Її очі повні здивовання дещо довше зупиняються на моєму обличчі.

— Невже не маєте приятелів, знайомих?!

— Часом. — Відповів я їй, не знаючи де подіти цілком непотрібні при цій розмові руки.

— О!.. Якщо так — будемо плавати й опалюватися разом. Згода?..

— Радо.

— Бачите ту сосну, що стоїть самітня праворуч?..

— Так.

— Отож біля неї буду чекати вас. Добре?..

Та поки я спромігся з відповіддю, вона дісталася ключ від кабіни й пропала мені з очей. Ця пропозиція схвилювала мене до глибини душі. Я довго ще стояв, затискаючи ключ у руці й ніяк не міг вирішити, чи йти

мені на призначене місце, чи... А що тоді, як вона жартувала?..

Раптово, біля моого вуха загримів голос, що нагадував рев хижака в джунглях.

— Чого стойш? Дістав нумер і провалювай! Понял?!

Позаду мене стояла тварина з обличчям орангутана, яка вигукуючи блиснула очима.

— Тоже мені персона! Стойть і щось собі думає, а ти тут чекай у таку спеку на сонці!.. — Пояснила вона своє обурення якомусь типові розмальованому татуйованням не гірше від мешканця полудневої Африки.

— Да. Буквоїдник. — І засміявся таким голосним сміхом, який можна почути в табунах диких коней Башкірії.

Я поспішно відступив їм своє місце, бо той сміх, як і вираз їхнього обличчя не віщував нічого доброго для мене. Це був твір нової епохи пролетарської держави, який почував себе цілком добре в новому соціалістичному оточенні.

Замкнувши свої речі в кабіні я почав шукати за сосною, біля якої ми домовилися зустрітися. Сосна була віднайдена і... так почалося знайомство.

Здається, таким було воно ще вчора. А сьогодні?.. Сьогодні воно так неочікувано обривається. І, як надовго? Гарячий клубок підкочується до горла. Хвилина, друга... третя — я готовий розплакатися малою дитиною.

— Степане! Й голос дрижить і боліче стискає мое серце. — Ти... Ти мусиш вже йти. Туман застеляє по-

лудою очі, а потяг ось-ось покине станцію. Останній погляд. Стиск руки...

„В путь-дорогу дальнюю я тебя отправлю”... скиглий у сусідньому вагоні гармонія. Ліс рук із вагонів — море голів на пероні. Крик, сміх. Тяжке схлипування жінок.

— Прощай подруга-молодість! — Викрикує якийсь студент із нашого вагону.

Зненацька наші голови схилились, уста з'єдналися у першому й чи не останньому поцілунку. Ми не говорили. Та чи потрібно було слів?

— По вагонах!!!! Мов навіжений закричав якийсь старшина в синьо-малиновому кашкеті, пробігаючи вздовж ешелону.

Мить. Протяжний гудок „ФД”*) — ешелон рушив назустріч невідомому. Нас відпроваджували тисячі заплаканих очей, але я бачив лише одні. Скільки розпачу, жалю, німого благання було в їхньому виразі...

Сльози рясно котилися по її рожевих щічках і я перший раз в житті не витримав — заплакав. Довго й безнадійно...

*

* * *

Фронт. Здригається земля від реву гармат — це 65-тий артполк промошує дорогу для наступу піхоти. Тяжка ця дорога.

Капітан Карниш, командир тяжкого дивізіону, раз-у-раз підносить до очей далековид і кидає скупі слова телефоністові, який тримає зв'язок з вогневими позиціями батерій. Біля його сиджу і я, припавши до „очей” стереотруби.

*) „ФД” — назва потужної локомотиви.

Ворог мовчить, не відповідає на наші сальви, лише десь, над нашими головами свищуть тяжкі стрільна нашої артилерії, а за хвилину, ще тяжчі експлозії рвуть граніт у долині під сосновим лісом. Там бере початок лінія Манергайма. Та ворог має заливні нерви, він не показує признаків життя.

Серед сніжної пустині заховалися фінські ДОТ-и і ДЗОТ-и.*^{*)} Вичікують. Колись і вони заговорять вогнем гармат і кулеметів, а покищо капітан коректує гарматним вогнем наощуп, переносячи його все більше й більше соснового лісу.

Нарешті. В координаційній сітці стереотруби вирисовується вибух стрільни: летять у повітря тяжкі колоди дерева, уламки граніту — стрільно нащупало ціль.

— Лівіше мінус три — ворожий ДЗОТ! — Кричу до капітана.

Він поспішно наносить на топографічній мапі червоний хрестик і наказує телеграфістові:

— Вогонь цілим дивізіоном! Мінус три, приціл постійний!..

За хвилину робиться пекло: дванадцять гармат б'ють безперстанку туди, де ще так недавно іскрилося сніжне поле.

Проснувся ліс, обтрусив свою білу одіж, почорнів довкола сніг. У повітрі запахло порохом їдким і неприємним.

Година обстрілу укріплень — довга година пекла. Замовкли гармати. Стомилися. Із-за гори почався на-

*) ДОТ — Довгочасна вогнева точка з бетону.

*) ДЗОТ — Довгочасна земляна вогнева точка.

ступ піхоти, що виходила густими розстрільними. Я знову пріпав до стереотруби.

Ось уже напів дороги доходить перша розстрільна... У-ррр-ааа!!! Крик потрясає морозним повітрям. Не менше, як три батальйони вже не йдуть, а біжать з горбка до лісу. Ще трішки... І укріплення здобуті!..

Та раптом на правому крилі загакали кулемети — їм відповіли на лівому й наступаюча піхота попала в перехресний вогонь фінів. Про відворот не було мови. Дві розстрільні були скошені вогнем кулеметів у кількох хвилинах. Решта залягла, ვариваючись у сніг, і почала безладно відстрілюватися, але й це нічого не помагало. Фінські кулемети косили немилосердно, кожний з них мав свою власну сферу обстрілу; все те, що намагалося посунутися вперед — мусіло згинути.

Капітан Карниш проклинає живе й мертвє, аж могорошно робилося в нашій сніжній, непривітній норі. Наш дивізіон не міг прийти на допоміч піхоті вогнем батарій, бо віддаль між нею і фінськими укріпленнями була яких п'ятдесять метрів. Три рази підносилися до штурму батальйони й три рази залягали, зробивши не більше трьох метрів.

Занадто дорого платили вони за кожний забраний метр фінської землі. Уся долина покрилася трупами, побагровіла від крові. У повітрі повис страшний, нелюдський крик конаючих...

Тепер на Карниша було страшно глянути: перевіривлене від болю обличчя, тяжкий нервовий віддих — він не володів більше собою. І якраз тоді до нашого АНП*) влетів, мов ошпарений, молодший лейтенант — ні'язковий від піхоти.

* АНП — артилерійський обсерваційний путник.

— Капітан Карниш?!..

Карниш швидко повернувся на голос.

— Наступ батальонів припинений! Негайно дайте наказ про обстріл ворожих укріплень!.. — Капітан не рухався. — В противному разі (зв'язковий дещо підвищив голос) будете відповідати...

— Що???. — Перебив його Карниш аж губи застригти від злости. — Стріляти по своїх?!.. Молодий лейтенант — ви божевільні!

— Такий наказ! Укріплення мусять...

Проте Карниш не збирався слухати його пояснення. Він уже не говорив, а кричав, підступивши ближче до лейтенанта.

— Ви — божевільні так само, як і ті, що віддають подібні накази! Такий наказ — це злочин! — Зрозуміло?!.. А тепер я питую вас: хто посилає такі густі розстрільні в атаку — лобову атаку?.. В душум....! Де подівся танковий дивізіон, що мав прикривати наступ піхоти?!. Га?!!..

Зв'язковий пробував боронитися:

— Полковник Трубін не дав дозволу на танкову акцію, бо шкода втратити кожного танка...

— Танка?!. А людій не шкода?!!.. Заревів раптом Карниш, кидаючися наперед усім тілом.

Лейтенант відступив два кроки назад.

— Я... Я вас не розумію. Наказ має бути виконаний!

— Наказ не буде виконаний і не вам вчити мене! Зрозуміло?! А тепер — кругом! Мар-рш!!! Доложіть полковникові про вашу нетактовну поведінку!

— Єсть! Доложить! — Випалив зв'язковий, ви-

скочив з окопу, скочив на лещата й погнав, як **навіжений**.

— Ідіот! — Послав йому **навздрогін** Карниш.

Решта вояків штурмуючих батальйонів **варилася** в снігу й невідомо чого очікувала. Ситуація складалася надзвичайно критично: батальйони попалися в зручно наставлену пастку в якої не було виходу. Очевидно, що це зрозумів і Карниш. На **хвилину задумався**.

— Єгоркін! Викликати командира саперного **батальйону!**

Телефоніст мовчки нахилився над зумером.*) Карниш тягнув незннати котру з ряду цигарку, а я складав непотрібну тепер стереотрубу. Мені хотілося бодай одним словом перекинутися в капітаном, але моє бажання не могло здійснитися. Тепер його увагу зайняла внутрішня боротьба. Капітан — завжди привітливий і людяний у твердому вояцькому життю, натомісъ у хвилині найбільшого гніву — безмежно суровий, неперебірливий у словах і засобах. Я бачив, що його душевна рівновага захитана. У такі хвилини він потребував спокою, очевидно, що про це знова також і телефоніст Єгоркін, бо мовчки протягнув капітанові телефонну трубку, неначе б то вона могла відповісти на ті питання, що захитали його рівновагу.

Карниш нетерпляче схватив трубку.

— Слухай, Грач! Гине піхота! Що-о?.. Так. В мішку. Очевидна смерть! Ти розумієш, чим це пахне? Га?.. Та ж — наші!.. Розумієш?!.. Постарайся за всяку ціну зробити димову завісу. Добрих леще-

*) Зумер — назва системи телефонів.

тарів на праве крило, якмога швидше!... Пізніше поясню.
Бувай.

Телефонна розмова на цьому обірвалася, але гнів капітана вибухнув знову.

— Найбільша цінність для суспільства — людина! — Заскреготав зубами Карниш. — Ах, ви ж мережники!

— Я не міг повірити власним вухам. Не може бути! Може мені причудося? Це ж був останній вислів Стадіна...

— Кириченко! Заснув, чи що? Спірту.

Я мовчики протягнув йому боклажку. Хильнувши чималу дозу, капітан почав говорити, неначе шукав оправдання для своєго вчинку.

— Розумієш? Це ж чорт зна що! Це просто злочин! Бач, шкода танків, а... людей?.. І, нахилившися всім тілом до мене, майже шепотом: — Вони, оті піхотинці, з 25-ої Чапаївської! Тепер розумієш?.. Полтава-Миргород-Єрески. Пригадуєш?!.. Там і була розташована їхня дивізія, а в ній — переважно наші, такі, як ти... Ось їх вибрали звідти з узбеками, казахами та й кинули, як бачиш... — І сплюнув, недокінчивши.

Щирість капітана зворушила мене до глибини душі, лише, що він хотів цим сказати?.. Він, капітан Червоної Арамії?!

Мороз кріпшав, у жилах стигла кров, злипалися повіки, а сон такий підступно-приманчівий тягнув у свої опокусливі обійми. Я раз-по-раз рухав застиглими членами тіла.

*

* * *

Гріючи замерзлу, тверду, як маслак, ковбасу під

пахою — розриваю коверту щойно отриманого листа.
Вона писала:

„Любий мій Забудько!

Після двох місяців мовчанки — чудо! Дісталася Твоєго листа. Чому так довго не писав? Навіщо даремно хвилював мене? І чого ж ти нічого не згадуєш про себе?! Ой, тай дісталося б Тобі, якби був трішки близче до мене... Але я Тобі цього й так не подарую нізащо, побачиш! Чи здоровий? Ти знаєш, що я ніяк не можу уявити Тебе ляйтенаңтом. Ти — ляйтенаңт? Одно — за-перечує друге.

Бач, щоб не забути: учора наша школа ставила балет „Червоний Мак”, який пройшов з великим успіхом для мене. Я дістала похвалу, побажання і... велику-превелику китицю живих квітів від артистів музкомедії. Чи тішишся моїм успіхом?!..

Я вже більше не живу в гуртожитку — живу в своєї товаришки Марії. Це та дівчина з якою я Тебе познайомила в клубі „Електрик”, перед Твоїм від'їздом. Пригадуєш?.. Якщо ні — то Ти все ще той великий забудько! Наш гуртожиток забрали під шпиталь для ранених та обморожених з фронту.

Щоб ти бачив, як багато їх прибуває транспортами, переважно вночі. Просто страх!.. Напиши мені обов'язково (не забудь!) про бої та перемогу наших армій. Мої знайомі дуже просять мене, щоб я довідалася децо від Тебе, бо з фронтових повідомлень годі довідатися щось певного, усе якісь незрозумілі напрямки, відтинки.

Уважай на себе — я так нетерпляче чекаю на Твій приїзд...

Твоя Клео.

ПС. Сьогодні я „скрутила голову” патефонові.

Шкода, бо дісталася декілька нових пластинок: „ка-
тюші, андрюші, дяді вані” та інші. Тепер вже маю
майже повний „звіринець”.

Лист випав з моїх рук... “Про перемогу наших
армій” — гуло насмішливо гарматним відгомоном
у моїй голові. Що ж я міг їй написати?.. Правду?!..
Чи ж вона знає, що чекало б мене за цю правду?.. Бре-
хати? Ні! Тільки не це... Ширити її у колі знайомих
Клео?.. Мовчати? Ех, „Червоний Мак”! Та ж не мо-
жу я їй написати, що зовсім недавно довелося мені
бачити його в інших обставинах, у цілком відмін-
ній постановці, при іншому складі артистів та режису-
ри. Природній декорації... Дика природа півночі. Су-
цільні озера, сніг, мороз. Гранітні наддолби, смер-
тельне пасмо залізобетонових укріплень. Рев гармат,
зловіща музика кулеметів, хрипливий стогін мін...

Під цю душуроздирачу музичку танцювали ба-
тальйони засуджені на смерть, корчилися в божевіль-
ному танці смерти, а гармати ревли, строчили кулеме-
ти, тріщали захрипші автомати. А на снігу — червоно-
сірі кожухи палахкотять у пурпuroвих відблисках мо-
розу...

Зрештою, чи ж міг їй написати про розмову двох
комісарів, яку я випадково підслухав після фатально-
го знищення піхоти?..

— „Так вот, понімаєш Забелін! Непріятний **вишеля**
кур’єз с етой атакой пехоти! Пойдуть под полевої суд
командіри? Как думаєш?!

— Чудак ти право, Касімов! Ведь ето, что? Мелочі
жізні! Подумаєш, важность! Станутъ лі із-за етой хах-
лацкой дряні беспокоїт штаб фронта?.. Да, оно по-
жалуй і так, но вѣдь вѣщь то не вѣсьма пріятная...

Пустяковіна! Хахлов хватіт! Хахляндія бульшай!.. Разве ти не читал секретний пріказ товаріща Сталіна?!..”

Аж тепер зрозумілим стали слова Карниша. Я виразно побачив своєго ворога. Ні, він не був ним, оцей син далекої півночі — фін! Перед моїми очима стояв москаль-людожер у подобі різних політруків та комісарів. Він — відвічний ворог!..

Рука судорожно рвонула автомата й не знати, чи дістала б ти, дівчино, яку вістку про мене, якщо б у цю страшну хвилину тяжка вояцька рука Карниша не зупинила моого задуму, стиснувши до болю, немов кліщами, плече.

— Що робиш, дурню?! Хочеш по-дурному вмерти.. Заспокійся. Я... також чув. Думаєш, що мені легше?.. Нічого. Ще прийде й на них час. Хоч справа не в тих, що виконують... Розумієш? Нічого, колись зрозумієте й ви...

Ось так чіплялися одні думки за другі й виринала жива картина пройдених днів. Десять летіли думки чорною хмарою у страшному вирі, навівали сум, розпач від якого качалася в ритмічному танці голова...

*

* * *

День і ніч тягнулися безконечні обози, лявіною сунуло свіже поновнення, щоб не сьогодні — завтра згинути на підступах фінських укріплень.

Невеличке фінське містечко — Тереокі, стало центром у постачанні гарматного м'яса. Лінія Манергайма безупинно ковтала тисячі людського життя. Фінські лещетарі-очайдухи, під покровом ночі, ви-

конували сміливі рейди на окремі частини вирізуючи їх до ноги.

Ранком, 25-го січня, прийшов наказ про перегруповання наших сил. Наш полк призначався до резерви головного кома́ндування й воно його кинуло на найбільше загрожений відтинок фронту. Ми поспішно готувалися до п'ятнадцятикілометрового маршу, щоб вчасно зайняти вогневі позиції. Шлях, якщо взагалі можна було б назвати шляхом, нашвидку проложену дорогу через болотистий ліс, — був тяжкий і небезпечний.

Щоб ворог не помітив нашого пересунення, командир полку, підполковник Грібов, наказав відбувати цей марш по черзі. Першим вирушив третій дивізіон, гавбичний. За ним, через годину, рушив наш, перший, з топографічною розвідкою та відділом звукометристів, невідомо навіщо скріплений спецвідділом саперної роти (шукачів мін). За нами потягнувся обоз, а вже потім — другий дивізіон.

Підполковник іхав з своїм штабом при другому дивізіоні. На всякий випадок було наказано тримати зв'язок поміж дивізіонами. Марш відбувався поволі з різними перешкодами, аж раптом, у першій годині ночі, зв'язковий радист, молодший лейтенант Щукін, стурбовано повідомив, що третій дивізіон не відповідає.

— Кириченко! Відділ розвідчиків, більше амуніції. Наказую наладнати перерваний зв'язок!

Це був капітан Карниш.

Поки ми лаштувалися в дорогу — марш колони був здержаній.

За десять хвилин наша розвідка залишила маршеву колону. Ми йшли вперед назустріч невідомому...

Ось біля мене тяжким кроком топче скрипучий сніг Мікула. Вухата шапка насунена по самі очі, через плече повис автомат, за поясом дві гранати. Завжди балакучий і завжди чимось невдоволений, він, чи не єдина людина, яка ще не забула говорити. Розвідчики називають його філософом. Правда, часом від його "філософії" аж волосся лізе вгору! Він і тепер невитримує.

— Слухай, Кириченко! — звертається він до мене.
— Думаю я та й думаю. На якого черта ми здобуваємо Фінляндію?.. Що зробила нам оця невеличка, хоробра нація?.. Кажуть: "фіни напали на нас!" Який великий історичний парадокс: комаха напала на слона!.. Віриш?.. Мовчиш, значить не по душі моя мова! Так запереч, переконай мене. А може думаєш, що тут, у Фінляндії, початок і кінець?!.. Війні лише початок... Це, якщо хочеш, — мізансцена майбутньої війни!.. Звичайно, що називати теперішні бої — війною, зовсім недоречно, бо це — більше виглядає на самогубство, як...

— Та й довгий же в тебе язык, Мікуло!... — Вмисне не даю закінчити його міркування. — Дивися, щоб він не накоїв тобі лиха... і не лише тобі!.. Пригадай повчальні слова нашого старенького професора математики: "Думай швидко, — говори, обдумавши, поволі!" — Мікулою аж підкинуло від цих слів.

— Думаєш налякати мене?!.. Чого мені боятися, як нам і так, не сьогодні — завтра, кінець. Тепер мені вільно говорити, що хочу. А, зрештою, мені на всі закони в найвищому ступені — наплювати!

— А ти знаєш, Мікуло, що мені перший раз при-

йшлося почути таку дурницю. Нічого дурнішого я ще не чув відколи живу.

— Відколи живеш? — перепитує мене Микула. — А чи ти певний того, що ти справді живеш?!.. Ех, ти!.. — Микула раптом обриває почату тему, безнадійно махнувши рукою. Але я певний, що він незадовго пробуватиме відновити її знову. Він, ще довго стиха бурмоче собі під ніс, але до мене більше не говорить.

Сліди гусеничних тягачів на снігу показують нам шлях, яким проїхав наш дивізіон. Ідемо швидко, щоб хоч трішки загрітися. Пролітають сніжинки. На обрії залягли тяжкі хмари. Погана прикмета, якщо нас ще застане тут, серед поля, сніговія...

За півгодини кінчилася небезпечна рівнина й ми вступаємо в царство віковічного лісу. Витягаю руку догори — розвідчики зупиняються. Мені здається, що за кожним деревом, кущем, кучугурою наметено-го снігу причайється ворог... Він не терпить чужинців у сірих кожухах. Суворі закони північної землі для тих, хто відважився ступити ногою на цю землю. Нерви бринять, гудуть телеграфічними дротами... З готовими до стрілу автоматами стоять похмурі розвідчики. Чекають.

Розділюю їх на дві шістки: перша — пильнує лівої сторони лісу, друга — скеровує свої автомати праворуч.

Ідемо. Ліс непорушно-німий. Тихо, тільки сніг рипить під ногами та час до часу перед лісом пролетить ледве чутний стогін — виття голодного вовка. Тоді я до болю в скронях напружу свій зір, перебігаю по стовбурах дерев, вдивляюся в кожний підозрілий предмет...

Ліс поволі розступається, утворюючи велику пропину й чомусь стає спокійніше на душі. Після горного маршу — ліс знову сходиться докупи. Тепер йдемо під гору, досягаємо її хребта й перед нами бігається розлога долина покрита сосновим моняком з обох боків дороги, яка щодалі, переходя в справжній ліс, кліщами сходиться на обрії.

Раптом я завважую якісь невиразні силуети на снігі просто перед собою, в долині... Ворог! Близько майнула думка.

— Лягай! — шепотом кидаю команду.

Залягаємо. Підношу до очей тяжкого цейса: в долі розкинувся табір. Ворожий чи свій? Тяжкі хвили відраховує неспокійне серце... Оптичне скло що допомагає мені й довкола та сама тиша, нерпуча тиша. До мене підповзує потиху Астахов.

— Що там?!... — питає він мене, дзвонячи зубай лягає поруч.

— Добре не видко. Може й наші. — Стараюся говорити спокійно, надаючи своїму голосові відтінок ідужності, щоб не хвилювати й так уже переляканого Астахова.

— Піду розвідаю, а ти, якби що до чого... переш команду. Зрозумів?.. — Астахов розуміє, що щого неможливо нічого придумати, тим більше, як в долині справді ворог. Мое положення незавидне, ... — Слухай, Астахов! — звертаюся до нього. — я у мене лист залишився в наплечнику. Відішлеш його?!

— Чекай, — каже він. — Що ж це ти й справді... щаєшся?!

Але я його більше не слухаю.

— Як почуєш стрілянину — значить мені кінець.
На підмогу мені, не йти! Наказую!.. Робитимеш від-
ворот.

Останній раз дивлюся на побратимів недолі й у
цьому поглядові кожний із них відчуває німе прощан-
ня. Ще раз уважно оглядаю автомата, витягаю пісто-
ля з кобури й кладу його до кишені, а вже потім пов-
зу по снігу до темних силуетів... Час до часу під моїм
тілом рипить сніг і тоді рука судорожно, до болю в паль-
цях, стискає автомата. Дивне відчуття обов'язку від-
гнало десь страх, додаючи сліпої, напівсвідомої рішу-
чості. Кожний нерв працює в напівгарячковому ста-
ні, можливо, що від того мій зір стає таким ясним, як
ніколи. Та темні постаті на снігу чомусь не рухаються.
Повзти по гладесенькій сніжній корі досить легко не
так тому, що передо мною стелиться похила площа,
яка, досить можливо, закінчується озером, як ще й
тому, що сніжна курява, притрусивши скований мо-
розом сніг, зменшує тертя й по ній мій кожух та ва-
тяні штани сковзуються, немов лещата. Нарешті пред-
мети моєї обserвації зникають хвилево з очей. Робля-
чи невелику дугу, підпovзую до соснового молодняку.

Невеличкі сосни зодягнені в сніжні шати стоять
непорушно в своїй величній красі. Горбки снігу намете-
ні хуртовиною і сковані морозом, утворюють п'єдесталі
під ними й у цьому краса мовчазної півночі — хо-
лодно-мертва, а все ж таки не байдужа.

Раптово, просто передо мною, на снігу — сліди
лещат!... Миттю відбезпечую автомата й гарячково
оглядаюся на всі боки. Моторошно. Відчуття самітно-
сті наповнило мене цілого — холодний піт виступає
на чолі й мороз настирливо лізе попід шкірою. Мені

здається, що ворог зовсім близько й кінець мій уже давно вирішений. Раптове відкриття слідів, а може зловіщатиша, паралізує мою нервову систему, тільки думка, що залишилася якимось чудом у моїй голові, настирливо вимагає від мене рішучої дії: швидше, бо буде пізно, на тебе чекають товариши. У твоїх руках спочиває доля одинадцятки!.. Починаю пильно вивчати сліди. Сумніву не було — вони належали фінам. Це виразно показували їхні короткі лещата обтягнені шкірою.

Ось тут, біля цього молодняку,, вони зупинилися. Далі — слідували їхні стопи, тут вони залишили свої лещата. Потім стопи сходилися докупи — вони радилися. Після цього сліди розходилися праворуч і ліворуч... Ще далі вони перетворювалися у широченні рівчаки — фіни повзли по снігу. В одному місці я нарахував їх двадцять сім. Я так захопився своєю працею, що цілком забув про обережність, вивчаючи сліди, як справжній мисливець, неначе вони належали не ворогові, а звичайному табунові оленів.

Чим більше я оглядав цю місцевість, тим сильніше було мое переконання, що фіни залишили цей молодняк з годину тому. Про це свідчили сліди їх широких лещат, які круто повертали на північ. Ворога не було, а якщо він і був, то повинен уже бути досить далеко. Тепер треба було вияснити, що шукали фіни в цьому молодняку, тим більше, що мої розвідчики не могли довго лежати в снігу. Маневруючи поміж одиночними соснами, за кілька хвилин я вже був біля своєї мети: в долині, від якої мене розділило не менше ста метрів, побачив я на фоні білого покривала темні предмети нашого дивізіону. Що то був він — не могло

було сумніву. Проте, відсутність вартових, які не могли б не помітити мене, коли б вони були — заставляло мене думати протилежне. Перед моїми очима все ще стояли в шаленому бігу на північ сліди лещат. А на згадку про те, що щось неминуче сталося, могло статися з дивізіоном — кров зупинилася в напівмертвих жилах. Та все ж сумніви мої потроху розвіювалися в міру того, як віддалъ між мною і силюетами зменшувалась.

Місце відпочинку, командир третього дивізіону вибрав зручно; ліворуч виблискувало озеро тисячами морозних вогників, а довкола його підковою лежав дрімливий ліс, що помітно був розсічений дорогою, яка крутилася майже біля самого озера. Посередині розташувався дивізіон на великій галечині, між озером та підковою лісу.

Декілька самітних сосен, що випадково уціліли від сокири дереворуба, а може так і собі залишилися віддавна, стали захистом для гарматчиків. Чотири автоматичні пушки стояли в оборонній позиції від можливого нападу танків. Під сосновими сиділи й лежали вояки, як і звичайно, відпочивали по тяжкому маршу.

Мій мозок гярачково працює, а відстань все зменшується й зменшується. Я вже спускаюся з останнього горбка в долину й раптом зачіпаюся за якусь перепону й паду лицем у сніг. Мій шлях перегороджує зрубане дерево. Тільки чому ж воно зрубане й не занесене снігом?.. Підвожуся і... крик замерзає у горлі. Те, що виглядало деревом — людина... Властиво, то вже не людина — це колишня жива істота, а тепер

замерзлий, твердий, як камінь, труп. Присідаю і уважно оглядаю його, сам незнаючи пощо.

Передо мною заховавши лице в сніг, лежить труп, судорожно обнявши руками, мабуть, у останніх судорогах, шматок снігу. На спині ледве помітний слід від удару ножа, з-під якого виступила кров через проріз кожуха й замерзла твердою грудкою льоду. Це варто вій. Біля його не видно жадних слідів боротьби. Удар був нанесений вправною рукою лише один раз. Коли він навіть і не був смертельний — мороз допоміг зробити решту.

Схоплююся й біжу мов несамовитий далі. Жахливою примарою постала перед моїми очима страшна трагедія дивізіону. Під сосною сидять два вояки й спокійно прикурюють цигарки. Перший сидить спертий плечима до сосни, другий стоїть навколошки, обнявши свого товариша однією рукою за плечі, мабуть для зручності... Обидва припорощені сніgom і обидва... трупи. Гостре лезо ножа перерізalo нитку життя близьковично, а мороз зробив з їхнього тіла жахливі статуї.

Я кидався від одного скуччення до другого — ті самі удари ножем, страшні удари, безхібні, виміряні. У трьох, чи в чотирьох місцях відбувалася розпучлива боротьба, про це свідчив утоптаний сніг з кривавими плямами, але й вона закінчилася перемогою ворога.

Тут і там валялася непотрібна вже тепер ні кому зброя і трупи — безліч трупів. Ось, грізне обличчя молодшого лейтенанта Огризкова. Цей велет дорого продав своє життя — це стверджувало його скривавлене, пробите десятками ударів ножа, тіло. Вороги лютували, кололи ножами вже безоборонне мертвe тіло. У судорожно стиснутій руці він держав шматок чорного,

фінського мундира й так і заціпенів. Рядом з ним лежав його автомат погнутий, забризканий кров'ю. Можливо, що він не мав часу розрядити його і змушений був обернути цю річ у холодну зброю, наносячи удали праворуч і ліворуч в обороні проти численних напасників.

Біля тягача, під його широкими гусеницями, лежав лицем у сніг політрук Нікітін. Останній пробував урятуватися втечею і згинув без боротьби, як сліпецуцяня.

Завзято боронився радист Бородовий. Мертвa рука зрослася з колодочкою револьвера, в якому з семи набоїв, шість було порожніх. Біля його валялися рештки вщент розбитої радіостанції, а кров довкола на снігу переконливо говорила, що вистріляні набої не пропали марно.

У нашвидку напнятій палатці командира дивізіону, при вході до неї, наткнувся я на капітана Панюшкіна. Загинув він також, лише від власного пострілу з „тт“* і тепер лежав, перегороджуючи вступ до палатки, на цілу свою довжину з широко відкритими, скляними очима.

Винищення дивізіону настутило в той час, коли ніхто того не сподівався. Наступило воно раптово з трьох кінців лісу й ворожих лещетарів було багато більше, як здавалося мені на перший погляд.

Замки до дванадцяти гавбиць та чотирьох автоматичних пушок були попсовані, також були знищені трактори-тягачі. Штабові папери, як і планшетка капітана Панюшкіна зникли безслідно. Це свідчило, що

*) „ТТ“ — автоматичний пістоль.

напад відбувся невипадково, але був обдуманий до найменших подробиць.

Даремно я шукав поміж трупами хоч би слабої признаки життя. Двісті одинадцять трупів навіки спочили в долині озера.

Мені здавалося, що починаю божеволіти. Я обперся плечима до сосни, щоб не впасти. Та раптом відскочив назад, якби мене щось вдарило з силою в плечі... Під сосновою стояв тихо коливаючися безвладний труп. Я підійшов ближче. Це був замковий Овчаренко. Його прив'язали до дерева вже мертвого. Одна рука була піднята догори. Вона тримала шматок білого полотнища, на якому виднівся напис російською мовою: "Шлях на Гельсінкі!" Шалений страх пройняв мене від голови до п'ят... Я кинувся бігти гнаний тінями смерти, щоб лише далі бути від цього проклятого місця.

На мене мабуть було страшно глянути, коли повернувся до своїх. Я зовсім втратив притомність, аж треба було мені влити в рот чималу дозу спірту, щоб довідатися від мене про те, що сталося.

Нарешті я прийшов до себе, побачив схилені, неспокійні обличчя товаришів і зідхнув з полегшенням. Лише тоді з моїх грудей ледве чутно видобулося:

— Дивізіон вирізаний фінами до ноги.

По короткій нараді, Астахов залишився біля знищеноого дивізіону з п'ятьма розвідчиками, а я з рештою вирушив назад, щоб принести нерадісну вістку Карнишеві. Спочатку ми йшли мовчаки. Кожний думав своє, аж поки не порушив мовчанку невдоволений Микула.

— От тобі й давоювалися!... — кинув він з непри-

хованою злобою не знати кому. — Тепер мене ніхто не переконає, що такий кінець чекає кожного з нас. — Та Мikuлу ніхто й не збирався переконувати. — Так... Так, — тягнув він далі своє. — Тут то ми з вами й закінчимо нашу біографію, яка заледве має початок. “Челавек — это звучит гордо!..” Звучить, то звучить, але ж цілком фальшиво, — з своєрідною іронією філософствував далі Мikuла. — Ось і я, так би мовити, людина. Звичайно, в теорії... Чотирнадцять років день-у-день, витирає я штани в різних учебових закладах. І пощо?.. Знову по тій самій теорії, щоб принести користь для суспільства. Так бач суспільство має інші пляни, що-до моєї істоти... Звичайно, мене ніхто й не думав запитати, чи треба відібрati життя фіnam, чи ні? Чи хочу йти під кулі, чи може ні? Не питали по тій простій причині, що слово моє, ваше слово, як і наше життя давно вже не належить нам, як не належало воно, скажімо, глядіяторам за часів панування Суллія. Лише з тією різницею, що серед глядіяторів найшовся Спартак, а в нас? Ет, та що там... Тому, я і ви, багато нас таких добровольців... в теорії. Ось і ти, Кириченко, доброволець. І міряєш ти чужу земельку два місяці, а спитай себе пощо? Та й сам того не знаєш... От міряєш і тільки. А в тебе на душі камінь, у кожного з вас камінь, лише кожний із вас боїться власної тіні. Замкнувся в собі... й кінець. А от я — не можу! Розумієш? Не можу дивитися на несправедливість, брехню, якою нас годують довгі роки. Не можу мовчати, бо камінь і той би заговорив, а я все ж таки людина!... Невже ти, Кириченку, не бачиш несправедливості на кожному кроці? Та ж подивися на отих політруків, комісарів. Це ж покидьки суспільства,

Божа помилка... Хіба ти не знаєш, хто йшов до тих шкіл?! Неуки, нездари, ті що втратили почуття свого власного я, почуття гідності. І ось ці паразити на здоровому тілі, на змученій душі — вчать мене, вас, людей з вищою освітою — ідотських талмудів політичної брехні. А самі ніколи нічого не знали, хіба що хронологію вождів.

— Якого ти чорта причепився до мене, Микуло! — відповів я йому, на силу стримуючи себе від хвилювання. — Невже ти не бачиш, що тепер мені не до твоїх Теревенів?

— Теревені? І це ти кажеш мені? Ти, мій вірний шкільний товариш? — Микула гірко засміявся. — А чи пригадуєш...

— Нічого не хочу пригадувати! Бієць, Микула! Наказую вам замовчати! В противному разі, ще сьогодні станете до рапорту в підполковника й будете в найліпшому випадку відправлені в першу лінію фронту з штрафним батальоном!...

На мене напав раптовий приступ нервового потрясіння, викликаний тяжкими хвилинами пережитими за той короткий час у долині озера. Микула глянув на мене, поплескав не знати нащо по замкові автомата й цілком байдуже продовжував:

— Пригадай, як ми розвантажували баржі в Ростові, як ділилися останнім шматком хліба... Веселі були часи, що? Але тоді ти був зовсім протилежної думки про мене, а тепер? Велика шишка — молодший лейтенант! Подумаєш! А ти знаєш, що я плювати хотів на тебе й на твоєго підполковника?!! Та я вас обох скоріше на той світ відкомандерую, як ви мене у штраф-

ний батальйон! Ось він, мій вірний товариш, — Микула вправною рукою тріснув замком автомата, блискавично піднісши його догори, — цей мене ніколи не зрадить! Раджу, добре про це пам'ятати.

— Женя! — Петренко, завжди мовчазний Петренко, одним із перших побачив, що справа набирає важких і небажаних наслідків. Він схватив гарячого Микулу за лікоть. — Ти що, здурів? Соромся! Що ж тобі злого зробив Кириченко? Зрозумій його положення і не роби дурниць. Подивися, він сам не свій, а ти ще додаєш вогню? Цікаво, який би ти був, коли б тобі прийшлося скласти рапорта в підполковника? І зробили його лейтенантом не з його власної волі. Помиріться. Ех, не голова в тебе, а так собі, капустяний качан та й годі.

Микула глянув на Петренка, тяжко зідхнув, подивився косо на мене, можливо, що не вірив у можливість пропонованої Петренком згоди.

— Вибач мені, Степане, ця клята північ з'їла мої нерви.

Микула шкодував своєї помилки, був свідомий свого вчинку й мені зробилося ніяково, бо ж я властиво його також образив. Я сердечно обняв його за плечі:

— Зрозумій же, нарешті, Микуло, що гратися з вогнем вельми небезпечно. Останнім часом ти зовсім перестав уважати на оточення. Невже ти не знаєш, що може чекати тебе, як хтось підслушає, донесе комісарові? І шкода мені, що колись ти підпишеш сам собі смертний вирок. Тож прохаю тебе — будь обережним.

* * *

Ледве тримаючись на ногах, змучений, не виспа-

ний, я витягнувся перед капітаном Карнишом, щоб скласти рапорта.

— Ет, лиши це для інших, Кириченко. Закуриш? Ну то й добре. Сідай і розказуй.

Я не встиг ще припалити цигарку, як до палатки кулею влетів ад'ютант підполковника:

— Кириченко, підполковник чекає на рапорт!

Карниш злегка нахилив голову на знак згоди й ми поспішно попрямували до штабу. Подорожі я коротко оповів Карнишові про перебіг подій.

— Буде біда, — відповів мені Карниш цілком спокійно й не помилився.

У палатці підполковника сиділи комбати,* уважно стежучи за рукою підполковника, яка пересовувалася по топографічній мапі, наносячи хрестики червоним олівцем. Нарада добігала мабуть до кінця, як ми ввійшли до штабової палатки. Підполковник, який ніколи не переривав нарад і не терпів того, коли хтось пробував це зробити, побачивши нас, сів, а це означало, що нарада закінчилася.

Мій втомлений вигляд був різким контрастом до штабових, а підполковник уважно глянувши на мене, мабуть відчув, що вістка, яку судилося мені принести, була невтішною. Комбати не спішилися з відходом і підполковник нагадав їм, що їхня присутність для його цілком не бажана.

За хвилину штабова палатка опустіла, за винятком комісара.

— Докладайте! — Підполковник чомусь підвівся.

— На дивізіон приблизно в другій годині вночі був зроблений наскок фінським лещатарським бата-

*) Комбат — командир батареї.

льйоном, в час, коли дивізіон зупинився на відпочинок.

— Сподіваюся, що наступ відбито? — не витримав комісар.

— Фіни вирізали дивізіон до ноги!

— ???

— Что, что вы сказали?!

Я повторив щераз. Вугрувате лице підполковника побагровіло від злости, очі ледве не вискочили з орбіт, налисися кров'ю. Він заревів раненим звірем, схвативши мене за груди:

— Врьоте, мерзавець!

— Проверім і... розстреляєм! — іронічно вставив своє комісар Забелін.

Карниш, який уважно слідкував за кожним рухом підполковника, виступив наперед — підполковника пальці безрадно випустили вилоги моого кожушка.

— Не може цього бути! Як? щоб усіх, до одного?!

— На жаль, товаришу підполковнику...

— Чекайте, а капітан Панюшкін? Що з ним?

— Покінчив життя самогубством.

— Кажете покінчив? — якось дивно запитав підполковник і тяжко опустив своє масивне тіло на стілець.

Тепер прийшла черга запитань комісара. Мое оповідання він старанно занотовував у своєму блокноті. Штабова піч, біля якої я сів, приємно розносилася тепло і я, даючи щоразу неясні, в'ялі відповіді, незчуваєсь, як і задрімав. Зненацька, крізь сон я відчув якийсь тягар на своєму плечі — швидко скочив на ноги, а рука машинально сягнула по зброю.

— Молодець! — похвалив мене комісар, — бистрий!

Капітан посміхнувся, комісар заглибився в свої нотатки, а підполковник схопивши голову в руки, здається, нічого не чув і не бачив. Не відомо, як довго він так просидів би, коли б Карниш першим не порувшив мовчанку:

— Дозволите йти, товаришу підполковник?

— Да... звичайно, — і чомусь жалібно подивився на нас, а вже потім, мабуть згадавши, що треба ще чийогось дозволу, докинув: — Якщо товариш комісар не має більше запитів. — Але останній збирався вже до відходу й не відповів йому нічого.

За комісарем вийшли й ми. Та ледве проминули варту, як морозне повітря прорізав глухий тріск пострілу. Ми кинулися назад. За столом сидів підполковник у тому самому положенні, в якому ми його щойно залишили. Тільки тепер нам здавалося, що він задрімав. Голова лежала на столі непорушно. Одна рука впала безладно на стіл і в ній ще димився від пострілу револьвер. Друга в останніх конвульсіях зім'яла якусь фотографію. А на топографічній мапі червоніла єдина крапля крові. Я глянув на неї, вона розплivalася по назві — Кулеярві...

*

* * *

Утративши третю частину свого складу, наш полк за наказом штабу армії зайняв невеличке фінське село, щоб ждати поповнення, яке незабаром мало би прийти з інших розбитих частин. Таких частин не бракувало на нашому відтинку фронту й незабаром,

за декілька днів, наш полк поповнив свої втрати. З поповненням, як можна було того й сподіватися, прийшли невтішні вістки. Здається, що ними найбільше цікавився Микула. Він у вільні години цілий час сидів між жалюгідними рештками вояцтва з розбитих дивізій і випитув, або попросту глузував собі з „героїчних подвигів”. Сьогодні, він, з властивою йому іронією „обробляв” піхотинця Жіліна, рябого з жовтогарячим волоссям калужанина. Жілін сидів між однадцятькою і добросердечно дивився своїми сірими, безвиразними очима, по-дурному широко розлявивши рота. А Микула, наче справжній індійський факір, водив свою жертву за ніс, як сам того хотів, на потіху веселому товариству.

— Так значить справа з годинниками невесела. Що?

— Чаво, — перепитував Жілін, — часов? Ні, не траплялося преобресті. Воно, звичайно годинник річ навіть дуже цікава, тільки ж небезпечна справа з ними, — з годинниками. Да...

— Невже аж так небезпечно? — Микула зробив таку гримасу, від якої розвідчики вибухнули реготом.

— Да... Чижолий случай із-за них вийшов. Воно, звичайно, не можна сказати, щоб не траплялася нагода. Нагода якраз була, але невесела історія вийшла. Да. Прибули ми, значиться наш батальйон на фронт, ну і зайняли невеличке містечко, без єдиного пострілу. Справа проста — зразу по будинках пішли за здобиччю. Прикордонні міста, відомо, фіни залишили в повному порядку, тобто не беручи з собою жадного майна. Усе залишили так, як воно було до нашого походу. Звичайно, нам це було на руку, бо майно в бу-

динках — річ така лакома. Да... Отож і пішли ми здобувати...

— Дещо цим разом для себе, — поправив його на закінчення Микула. Жілін притакуючи зареготався, а вже потім продовжував.

— Заскочили ми з Петуховим (ми з ним з одного села) до будиночку. А там... мамо рідна! Чого тільки там не було! Очі розбігаються, не знати за що вхопитися перше! Да. Я того, відразу на кухню — слабість моя, люблю „плотно пожрать”. А він, Петухов, до другої кімнати зайшов. І раптом, як не закричить, мов божевільний: Мітка! Часікі золотіє... Зненацька вибух потряс цілим будинком. А за хвилину, як я кинувся до другої кімнати, Петухова вже не побачив. Міна розірвала його, бідолаху, на шматки... Нам, піхоті, не повезло. За перший день більше сотні пішло на той світ. А, от сапери, так ті дещо прикарманили. Ну й речі ж...

На цьому оповідання Жіліна закінчується під дружній регіт одинадцятки. Тільки Микула втримує рівновагу.

— Чого ви регочеться? — звертається він поважно до розвідчиків, хитро прижмуривши око. Та тут треба плакати від розплачу, а вам смішно. Що він скаже своїй Матрьоні, як повернеться додому? І у Фінляндії був, а часіков кат ма! Засміють, неодмінно засміють!

— Воно, звичайно, — тягне якось нехотя Жілін. — Часи річ цікава, я „сизмальства тяготеніє к нім імею”, так нічого не зробиш... Я навіть просився в сапери — не беруть. Так то. А подаруночок потрібно привезти, я навіть приобіцяв в листі.

— Нічого, не журися, — заспокоює Жіліна Калі-

ніченко, — якщо живим залишишся, то може, ще здо-
будеш, хоч правда, наші шанси на поворот дуже сум-
нівні. Правда, що на світі бувають різні чуда. От,
скажімо, я залишився живий, хоч наша сто шістдесят
третя дивізія на віки спочила біля Ладожського озера.

Тепер, від останнього завваження Калініченка, розвідчики речочуться ще більше, а Жілін намагається щось сказати, а потім безнадійно махає рукою, спльовуючим.

У кімнаті так багато тютюнового диму, що моєї присутності ніхто ще не помітив і я, користаючи з цієї нагоди, пробую уважніше розглянути цю людину. Аж тепер я зрозумів звідки й кого нагадує мені цей Жілін. Він нагадує мені щедринських „мужичков”. Давно, або, вірніше, рідко коли вмиване лице, на якому природа розкидала де-не-де, наче б на глум, кущики волосся; велике не вміру черево, яке здається ніколи не було задоволене поживою — це Жілін. Мабуть, ненажерливість — основна прикмета цього екземпляра. Це, так би мовити, музейна річ, що Бог знає яким чудом дісталася (і то без еволюції) із середньовіччя, на початок двадцятого століття. Чудеса Твої, Боже, — думаю я, роблячи два кроки ближче. На моє здивування, Жілін перший помітив мене й зірвався з місця, витягнувшись струнко й винувато закліпав під дружній сміх одинадцятки. Жілін навіть не знає, яка причина цього сміху. Стоїть він без шапки, з прикладеною рукою до голови.

— Ех, ти, деревня, — каже йому по-батьківськи Мікула. — Хто вчив тебе прикладати руку до пустої голови?

— Чаво? — перепитує він Мікулу.

— Микуло! Лишіть його в спокої. Збиратися! За пів години будемо готовим у розвідку.

Тінь невдоволення перебігає по обличчях розвідчиків. Я відчиняю двері в морозну ніч, а Жілін все ще стоїть, мов вкопаний, з прикладеною рукою до голови.

*

* * *

Ідемо. Колючий вітер пече без милосердя, прошиває ватяні штани на колінах, залазить під комір кожуха, бавиться білим маскувальним халатом. Намашене жиром обличчя в свіtlі ясної ночі здається чужим, лискучо-непривітливим. Микула, час-до-часу, проглинає всіх на світі, але настирливий вітер не дає йому змоги повністю зігнати свою лють.

Сьогоднішня нічна розвідка — не є топографічно-артилерійською, вона має специфічний характер: фінські лещетарські відділи, підбадьорені невдачами союзників армій проломити лінію Манергайма, щоночі переходять лінію фронту, заходять у глибоке запілля і, розташувавши поблизу комунікаційних ліній, по яких переводиться постачання фронту — роблять сміливі випади, мінують шляхи, або просто обстрілюють колони автомашин запальними кулями.

По даним розвідки, які наспіli з штабу дивізії, у наш район прибула одна з таких частин і власне тому було наказано капітанові Карнишу, який передав команду шістдесят п'ятого АП*) по самогубстві командира полку, подвоїти обережність, тим більше, що за два дні мав прибути транспорт боєприпасів і замки до знищених гармат. Ось тому, в таку ніч, ми змушенні були йти в розвідку, залишивши непотрібні

*) АП — артилерійський полк.

до топовичислення приладдя: планшети, готовальні, оптичні аліади, тощо. Ми йшли мовчки назустріч небезпекам по чужій землі суцільних озер.

— Кириченко, куди ти нас ведеш? — Астахов поганяється зі мною і зупинився, примусивши мене зробити те саме.

— Терпіння, Астахов, лише трішки терпіння. Бачиш оту стіну лісу, яка простяглась ліворуч від шляху?

— Ну ѿ що з того?

— А от, якщо дійдемо до неї, то там і довідаєшся про те, про що тепер завчасно питаєш.

Але Астахову прийшлося задовольнити свою цікавість значно скоріше. Зненацька нічну тишу розбудив сухий тріск автомата — мовчазний ліс заговорив.

У одній секунді наші маскувальні халати, які не раз ставали нам у пригоді, зникли на білому покривалі землі. Ситуація складалася, видимо, в нашу непористь, хоч до лісу залишилося не більше ста метрів. Передо мною постала складна дилема: або спробувати наблизитися до лісу з іншого кінця, або шукати щастя в цьому самому напрямку, бо робити відворот було б і так запізно. Фінські лещетарі, якщо їх було більше, змогли б досить легко окружити наш відділ у долині, яку ми не могли обминути при своєму відступі. Треба було шукати захисту в лісі і я вирішив покрити цю відстань перебігаючи трійками. На той випадок, коли б нам загрожував вогонь фінів з сторони лісу, решта розвідчиків відкриє сильний вогонь довгою чергою, тим самим дасть можливість першій трійці повернутися назад. Перша трійка: Астахов, Микула і я, кинулися прожогом до лісу, але на наше не мале здивован-

ня ліс мовчав, не відзвивався. Натомість відзвався Микула:

— Що за чортовина? Мовчить фін, неначе йому засіпило.

Ніхто Микулі не відповів і на цей раз. Незабаром без пригод прибула решта розвідчиків. Небезпека, якої ми сподівалися, цим разом нас обминула, але на всякий випадок стараємося дотримувати обережності. А покищо, я з'ясовую Астахову нехитру мету нашої розвідки, а він у коротких словах сповіщає про неї решті. Тепер уже кожний розвідчик знає, що сьогоднішня ніч повна небезпеки і, ще невідомо, як вона закінчиться для нас. У міжчасі добуваю планшетку, витягаю топографічну пятикілометрову mapу, кладу на неї компас і, по визначеному в штабі полку маршруту, знаходжу приблизно місце нашого розташування. Це забирає кілька хвилин часу, а потім розглядаю край лісу.

Від сосни-велетня йде в глибину лісу ледве помітна стежка, яка губиться десь у темряві. Ліс глухий і не має ознак на те, щоб стежку протоптала людина, правдоподібно вона належить дикому звіру й більше, чим певно, перетинає ліс майже на дві рівні частини й досить можливо закінчується біля самого озера, яке і є зазначене червоним хрестиком на моїй mapі.

У лісі робиться щодалі ясніше — зближається поспішно ранок. Він пригадує мені, що ми цілком безпідставно марнуємо дорожий час і що постріли з автомата, які нагнали на нас так багато страху, не мусіли бути якраз у цьому напрямку, з цієї сторони лісу де ми знаходимся. Зрештою, ми могли б повернутися просто з нічним, невиконавши нашого завдання. Бо Карниш не дво-

значно сказав мені, ще в штабі: — Ти, того, Кириченко, не рискуй без видимої на те причини. Не вистати розвідки я не можу, бо комісар, сам знаєш... Отож, ти десь пересидль і крапка. Розумієш? Шкода мені вас, хлопці, що можете згубити своє молоде життя ні за що.

Ліпшого шляху, як ця стежка, годі було знайти в цьому лісі і я вирішую йти нею аж до озера, а вже при деному свіtlі оглянути частину болотистої околиці. Тому, що місцевість покрита болотом, ми змушені були йти цією стежкою, бо не дивлячися на сорокаступневий мороз, болото лише затягнулося крижаною корою, а тому й провалюється під вагою людського тіла досить легко й людина, яка збилася з стежки, чи то вмисне зійшла з неї — мусіла б згинути неминуче. Таких випадків занотовано було вже чимало, про них навіть згадувалося в наказах діючих частин.

Отож плян нашої подорожі майже накреслений і я коротко оповідаю про нього Астахову, однаке залишаю один з його розділів і саме той, коли ми щасливо доберемося до озера то пересидимо там кілька годин, розвівши багаття й погріємося. Зрештою, ситуація сама покаже, що треба буде робити.

Коротка команда: — На відстані трьох кроків один по одному за мною! Відбезпечити зброю, при раптовому обстрілі діяти самостійно!

Ідемо. Потріскує твердий сніг під ногами, часом нога провалиться в снігу або трісне від морозу стовбур сосни і знову тихо.

Зненацька, праворуч мене заскрготав автомат короткою чергою і похлинувшися вмовк,

У тій же хвилині кожний з нас, як на команду,

припав до землі. Падаючи в сніг я ще встиг глянути на Астахова, який все ще стояв, дивно хитаючися мятником, потім випустив з рук автомата, хитнувся ще раз і впав лицем у сніг.

Це все сталося так раптово й неочікувано, що я не віддаючи відповіді, не знаючи що роблю, потиснув з усієї сили за спуск автомата й довга черга оливянних джмелів затанцювала скаженим півколесом по лісі, стукаючи по голому дереві. Я поспішно кинувся до Астахова, але коло його вже повзав Микула. Ale ні він, ні я не могли нічим допомогти нещасному. Кулі ворожого автоматчика пересікли Астахова на двоє. Він був мертвий.

Наш ворог не відповів на мій виклик — вичікував. Мабуть він добре розумів, що ми не зможемо більше години лежати в снігу. Так, чи інакше ми підведемося, а тоді він битиме нас на вибір.

У своїй засідці ворожий автоматчик почував себе цілком безпечно. Даремно я напружував зір, даремно ми чekали, що він дастъ про себе знати. Фін, а це був безперечно він, стріляв кулями „дум-дум”, які вирвали в бідолашного Астахова частину хребта. Минали тяжкі хвилини, тягнулися мов вічність, а ворог не показував признаки життя.

Першим побачив його Микула, бо ж не дарма він виріс у Херсонських степах. Я пригадую, ще той час, як ми стояли в Полтаві, коли він показував просто чудеса в стрільбі по рухомих мішенях. Ось і тепер він не лежить, як інші, не показуючи ознаків життя, а перевертается з боку на бік, ляже на спину, неначе хоче востаннє побачити, як виглядає північне небо.

Ніхто з нас не міг би навіть подумати, щоб авто-

матчик вибрав за місце своєї засідки височезну сосну. І хоч тяжко нам було відгадати напрямок його засідки (кулі „дум-дум” дезорієнтувують напрямок), Микулі таки пощастило віднайти нашого ворога. Не поміг фінові ні маскувальний халат, ні чубатий, покритий снігом вершок сосни. Тепер, коли ворог був віднайдений, Микула підпovз до мене і мовчики показав праворуч на самітню сосну, яка стояла майже на самій стежці. Я, неймучи віри своїм очам, аж тепер побачив тут сосну, а на ній велизечну білу тусеницю, якою здавався мені фін. Тільки тепер, оглянувшись пройдений нами шлях, я зрозумів, що в тому місці де переходив двадцятичотирохрічний Астахов, стежка була витнена в користь фіна, який намітивши Астахова обірвав йому життя на трьох метровому інтервалі. Тому то він і не стріляв, бо вичікував крашої позиції, а саме такої в якій опинився бідний Астахов. Віддаль до сосни, на якій так безпечно почував себе фін, була не більше двадцять-двадцять п'ять метрів. Звичайно, що кожний з нас, а тим більше Микула, з такої віддалі міг би зробити з фіна решето. Але, яка користь з убитого фіна? Та й за віщо вбивати цю людину?

— Кириченко! — шипить гадюкою нетерплячий Микула, — як довго ще ми будемо мерзнути в снігу? Чи ти чекаєш, поки фінові прийде підмога? — Микула обурювався не без причини, щоправда, фінові підмога не надходила, він собі спокійнісінько сидів на дереві, а ми, втративши одного вбитим, таки даремно мерзли в снігу.

У моїй голові дозрівав плян дії: на випадок, якби прибула фінові підмога вона мусітиме йти стежкою

і то цією стежкою на якій ми лежимо — це по-перше. По-друге, так би мовити, шанси на успіх ми маємо однакові, бо оточити нас фінам цілком неможливо, хоч би тому, що довкола нас трясова, болото. Отже, лише забезпечити обидва кінці стежки й можна почувати себе безпечним від раптового нападу. Щодо амуніції — патронів маємо подостатком та й гранат також не бракує, а покищо не завадило б примусити фіна розрядити своєго автомата. Очевидно, що це не так легко зробити, проте, спробувати треба, принаймні для того, щоб дати йому до пізнання, що засідка його віднайдена, та що його життя в наших руках.

— Хлопці! — Мій голос якось по-чужому брінить серед лісової тиші, — на мій знак стріляти по черзі в стовбур сосни, на якій сидить фін! Уважати! Мусимо взяти його живим! Стріляти по черзі, рахуючи до трьох! Микула!

У відповідь мені затріщав автомат Микули, б'ючи по самісінькому вершку сосни, а вона, неначе збуджена з сну, затремтіла сніжною курявою. Друга черга, третя... четверта... І ліс загомонів, наповнившись несамовитим лементом.

Фін аж тепер зрозумів, що вогонь наших автоматів скерований в його бік і, мабуть, розгубився, бо сипнув олив'яним дощем навмання раз, другий і третій і на цьому його автомата, похлинувшись, вмовк. Мабуть на це тільки й чекав Микула, бо для того, щоб заложить новий магазин — потрібно часу. Не кажучи нікому ні слова, Микула немов прудконогий олень, кинувся бігти в сторону сосни по стежці. Я не вспів його зупинити, як він з розмаху впав біля сусідньої сосни,

майже в двох кроках перед тією сосною, на якій сидів ворожий автоматчик.

Микула обрахував хвилини з математичною точністю; ті хвилини, які були йому потрібні, щоб перебігти безпечно декілька метрів і я тішився тим, що не ветіг його зупинити. У наступній хвилині фін заговорив трьома поодинокими пострілами, які вже не могли зробити Микулі жадної шкоди.

Обережність фіна з патронами переконувала нас, що він мав їх небагато, або збирався витримати довшу облогу. Безперечно, що Микула мав якийсь плян, але який? Микула не належав до фаталістів і це я зінав дуже добре. Отже?..

У моїй голові поставали різні комбінації, які зрештою збігалися в одній точці — Микула хотів заатакувати ворога з обох боків. На щастя, я не помилився. Щоб перевірити чуйність фіна, а тим самим відвернути його увагу від Микули, я, натрапивши на гиляку, яка лежала майже рядом зі мною, надягнув свою рукавицю на її рогачкуватий кінець і поволі став височувати її з правого боку. У тій же хвилині загrimів постріл і моя рукавиця, накресливши дугу, впала на стежці. Фін добре пильнував наші рухи, але Микула тимчасом пересунувся на кілька метрів до переду й таким чином опинився з другого боку сосни, на якій сидів автоматчик. Аж тепер почалася гра на нервах ворога, який зрозумів, чи не запізно, нашу тактику. А, проте, він не розгубився. Час до часу він відповідав по черзі то нам, то Микулі, стримуючи наші рухи й ось нарешті припинив вогонь. Що заставило його замовіжнити, нам було невідомо. Може він чекав на підмогу, а може шкодував патронів. Треба було діяти рішуче.

і якмога швидше. Тепер я мусів за всяку ціну бути біля Микули, який у самих, здається, безвихідних випадках, міг знайти близьку розв'язку.

Я дав вказівки решті розвідчиків, що до утримання обережності, а сам вирішив спробувати щастя. Не знаю, чи ворог не помітив моїх рухів в сторону Микули, чи йому забракло набоїв, бо цю віддалу я зробив без жадних перешкод з боку фіна.

Микула лежав під величезною колодою, яка перегорджувала в цьому місці стежку. Він пильно розглядав „лісову зозулю”. Тимчасом у лісі щораз ставало ясніше — надходив поспішно ранок. Микула глянув на мене так, неначе б то тільки тепер спостеріг мою присутність, а в виразі його очей я прочитав: що, мовляв, тебе ще тут принесло?

— Як кажеш, Стьопа, чи не пора нам почати переговори з кукушкою?

— Жартуєш, чи що?

Але Микула навіть не моргнув оком на моє заваження і зовсім поважно додав:

— Треба спробувати...

— Не знаючи фінської мови?

— А пощо мені її знати, думаєш, що фін не знає російської мови? Думаєш, що не пригадує опіки російських багнетів?... Гей, ти, там, на сосні! — закричав Микула на повні груди. — Злізай!

На наше здивовання ми почули згори відповідь у бездоганно чистій російській мові:

— Попробуйте достать!

— Е-е, та ти, як бачу, веселий чолов'яга, — закричав Микула знову, — але пожартуємо собі пізніше!

Тепер твій жарт до нічого, зрозумів? Злізай! Чи може хочеш, щоб я з тебе зробив мішок кісток?

Микула, несподівано для мене, підніс автомата вгору. Коротка черга близнула під ногами фіна, ранячи стовбур сосни. Але у відповідь їй розлігся сміх очайдуха. Фін відверто глузував собі з нас, неначебто не його життя було в наших руках, а щонайменше наше залежало від його. Нерви не витримали. Микула поспішно підніс автомата й майже не прицілюючись вистрілив.

Розлігся постріл, за ним, чужою мовою, прокляття й ледве чутний стогін. Фін поволі посунувся вниз по стовбурові сосни — Микула не схібив, автоматчик був ранений. Нам здавалося, що він останнім зусиллям робив розпучливу спробу втриматися, але широкий пас, яким він прив'язав себе до сосни мабуть був ще раніше розщеплений для зручності, й тому не міг уже допомогти раненому.

Раптом фін, відірвавши від сосни, поблетів сторч уніз. Ми кинулися з двох боків до його. Першим опинився біля його Петренко, за ним я. Та не встиг Петренко нахилитися над ним, як фін зненацька схопився на рівні ноги й у його руці блиснуло лезо ножа. Я ледве встиг схопити на лету кисть його руки, як він шарпнув її до себе з такою силою, що моя рука, сковзнулася по його і я відчув тупий, холодний біль криці, що заскрипіла на кінцях моїх пальців. Це сталося в одній хвилині, але цього часу вистачало на те, щоб врятувати життя Петренкові. Другий удар ножа втратив свою силу, й напрямок; ніж черкнув по маскувальному халаті, розтинаючи його надвое. У тій же хвилині Микула влучним ударом п'ястука збив фіна з ніг.

Аж тепер я відчув, як у моїй рукавиці зробилося досить тепло й на снігу залишилися сліди від червоних плям. Розлючений Мікула в сліпій злобі схопив нашого бранця однією рукою за груди й, піднісши його догори, другою вдарив на відмаш раз, другий.

Побачивши кров, яка вже замерзла на моїй рукавиці й аж тепер усвідомивши, якою ціною було врятовано йому життя, Петренко підскочив до фіна, відтискаючи Мікулу й ще сильнішим ударом від попереднього збив його з ніг, а вже потім, разом з Мікулою, бив, топтав лежачого немилосердно, ногами.

Це раптове, нечуване звірство над безборонною людиною кинуло мене в гарячку. Я закричав з такою силою, неначе мій крик міг би зупинити цей жахливий злочин озвірілих людей. Нічого не помагало. З одчаю я вихопив пістоля й вистрілив вгору раз-по-раз.

Розвідчики стали, мов вкопані. Постріли виявилися чудовим еліксіром на розтріпані нерви.

*

* * *

Я маю досить багато часу, щоб перевірити пройдений шлях... Мене прикувала до ліжка не рана від ножа, а сильна трьохденна гарячка. Три дні й три ночі я боровся з смертю, три доби над шпитальним ліжком я бачив її очі... очі, що пильно оберігали мене й я знов їх лише одні. Це були вони такоїдалекої і такої близької Клави.

Криза минула. Молодий організм швидко зламав гарячку й поволі приходив до притомності. Ці дні, як говорила мені медсестра, я кидався на всі боки; кричав, погрожував, наказував, просив і навіть плакав.

— Полковий лікар Бугаєв, мабуть з наказу капітана Карниша, провів три безсонні ночі біля мене й відійшов лише тоді, як проминула криза.

— “Тая”, так звали медсестру, навіть поцікавилася, чи капітан Карниш не доводиться мені родичем?

— Бачите, — пояснила мені, — я гадала, що це ваш дядько, коли почула його розмову з лікарем. Він так хвилювався, що просто тяжко було повірити в те, що це був той самий суворий і грізний командир полку. Спершу він навіть просив лікаря, але пізніше не витримав:

— Кириченко мусить бути здоровим! За його відновлення ви відповідаєте персонально! Ясно!

Тепер подумав я: ні, світ ще не зійшовся в сліпому трикутнику, ще не все втрачене. Дорогий, незабутній Карнишу! Ти не тільки капітан Червоної Армії. Ні. Ти перш за все — людина! Ти — батько своїх півладних синів півдня...

І пригадалися прості, хвилюючі слова Карниша: „...вони ж — українці з 25-ої, Чапаївської...” Або: „...шкода мені вас хлопці, що за чужу для нас справу згинете...”

— Послухайте мене, сестро, якщо ви маєте час... Чи приходили...

— Говоріть мені — Тая, так буде ліпше, принаймні для мене.

— Вибачте. Чи приходили відвідати мене розвідчики?

— То ви не пригадуєте? Певно, що так. Славні хлопці... Лише одного не було між ними, здається якогось Клео, чи щось подібного до тієї назви. Хто він? Вибачте за жіночу цікавість...

— О! Це так собі . . . ніхто, — пробував я збрехати, але проникливі очі Таї насмішливо подивилися на мене й я почервонів.

— Чому ж ви соромитеся, ляйтенанте? Дівчина? А, чи гарна?.. Може ось ця? Тає витягнула з шухляди мое портмоне й сміючись показала мені фотографію,

— Слухайте, товаришко . . .

— Тає! — поправила мене знову.

— Мені байдуже. Як ви сміли переглядати мої речі?

Дівчина споважніла.

— Вибачте, м о л о д ш и й ляйтенанте, — з осо-блівим притиском вимовила вона слово “молодший”, — прошу не читати мені етики моралі, а спершу ви-слухати. Я зовсім не збиралася переглядати ваших ро-мантичних реліквій. Ця фотографія випала з вашої кишені, як ми роздягали вас. От і все.

Мені було якось ніяково і я спробував заретушу-вати зроблений промах.

— Прошу вибачити мені, Таю. Я не хотів вас об-разити . . . Мені дуже прикро . . .

— І, що з того, з тієї вашої прикрости?

— Бачите, це невеличке фото нагадує мені про перші світлі хвилини в моєму нескладному житті!

— Кажете, перші? — якось особливо недовірчivo перепитала вона з неприхованою іронією, — п е р ш і ?! Ой, не смішіть мене — і Тає засміялася, мабуть, зо-всім щиро. — Отак би взяла та й . . . повірила. Хоті-ли б, правда? — і вона засміялася знову. — Запитайте спершу, чи вам, мужчинам, можна вірити. Що за ди-

тяча найвність! Але нею ви мене не зворушите ніколи.
Навіть не пробуйте!

— Я вас зовсім не розумію, Таю... Мені здається,
що й ви мало вірите в те, що кажете.

Дівчина провела рукою по чолі, неначе пробувала
відігнати від себе якісь спогади, потім подивилася
якось особливо ніжно на мене.

— Ви таки справді любите, оту вашу дівчину?
Дуже?

— Не знаю, як би вам це пояснити... Люблю так,
як умію...

Але дівчина мабуть вже не слухала мене й щось
довго думала. Я чекав, слухаючи сердитий свист вітру
за вікном. Надворі шаліла хуртовина.

— Щасливий... — Дівчина чомусь зідхнула.

— Ви це так кажете, якби завидували... моєму
щастию?

— Я? Завидую? Ні, ні... Так просто з цікавости
запитала. Вона витягнула з-під пахви термометр, по-
глянула на його й щось записала в зошиті. — Темпе-
ратура у вас нормальна й вам, здається, можна би ві-
рити. Правда, ви, мужчини всі однакові, особливо, ко-
ли пробуєте знайти щілину в жіночій душі. Може не-
правда?

— То ви думаете, що я теж шукач пригод і...

— Без всяких "і", бо ви тут ні при чому.

— Але ж ви кажете все так, якби, пробачте, мали
вже не абиякий досвід у таких справах. Скільки вам
років, Таю?

— Ну й смішний ви... При чому тут роки? Вік не
завжди є мірою людини, а особливо... жінки, — вона

глянула на мене й засміялася легко, непримушено. — Я думаю, що все залежить від обставин, при яких відбуваються зміни поглядів на ту, чи іншу річ. Особливо від цього й залишається враження на довший час. Зрештою, в кожного по різному сприймається ті процеси, які й залишають свій слід на ціле життя. Особливо для нас, радісного мало й тому я, покищо, бачу лише полин під ногами.

— І тому ви не вірите в правдиве кохання?

— А хіба ж можна вірити в те, що справді не існує? Ні, ляйтена́нте, на світі кохання немає. Натомість є... прізвища єння й нічого дивного в тому немає. Можливо, що ви є просто винятком у моєму твердженні й ось мені хотілося б почути...

— Щось про кохання, — перебив я їй.

— Так, про кохання і... про вашу дівчину.

— Не думаю, що вам, Таю, буде цікаво слухати такі речі. На жаль, не вмію цікаво оповідати й навіть не знаю з чого мав би почати.

— Мене дивує ваша несміливість, хоч про вас я чула дещо протилежного. Кажуть, що ви врятували життя Петренкові, нерахуючися з своїм, власним?!?

— Це зовсім інша справа, збіг обставин і тільки. Думаю, що на моєму місці зробив би це кожний. Зрештою, не говорім про це, бо врятувати одне життя, а втратити друге...

— І навіщо ви приписуєте смерть, як не помиляюся, Астахова? Ви ж ішли першим! — навіть і не думала здаватися Тая.

— Ет, сестро, чи завинив, чи ні — факт залишається фактом і ви даремно стаєте в моїй обороні!

— Ви мабуть хотіли сказати в обороні справедливості? А потім, що значить одне життя в порівнанні до десятків тисяч, що кожного дня гинуть на піdstупах укріплень? Отож бо й воно!

Ця дівчина починала мене сердити.

— Я не бачу причини, щоб моя особа ставала предметом диспуту та й взагалі ліпше нам залишити цю пусту розмову, яка вже перейшла в звичайну гру слів.

— О, — то ви можете бути навіть сердитим? Ну, ну, — вона насварила на мене пальцем, — не треба гніватися, а то ми й справді, як діти.

Тая дбайливо обкутала мої ноги ковдрою, поправила подушку.

— Ще день, два й ви залишите „мій” шпиталь і не знати, чи зустрінемося з вами вдруге... Сьогодні живемо, а завтра... невідомо, що буде з нами завтра. Ви мабуть, ще не чули про те, що 44-ту дивізію, яка билася під Кіяптою цілий тиждень, — фіни знищили так, що уціліло зaledве кількох та й то „свіжо-морожені”... на все життя скалічені. Знаєте що, ляйтенаңте? Розкажіть мені про ту дівчину, про знайомство, — розкажіть усе. Гарячки ви не маєте вже другий день, а завтра вас напевно випишуть.

*

* * *

Я пригадував.

... Спека щораз збільшувалася, ставала неможливою; під ногами гнувся розтоплений асфальт, вулиці дихали гарячим повітрям, навіть дерева, що так недавно кидали свою тінь на хідники, поскручували свої ли-

сточки, не ворушилися. Замовкло гамірливе місто, притихло, перенісши своє невгомонне життя над річку туди, де простяглася величезна піщана коса по той бік Дону.

Була неділя.

Тисячі людей метушилися на пляжі: одні сиділи, другі лежали на міліні, треті плавали, перемагаючи сильну течію річки. І ось тут, на пляжі, на якому був і я цього дня, щастя хотіло, щоб я з нею познайомився. Допоміг мені в цьому сліпий випадок. У її товаристві я провів перші щасливі хвилини, про які не мав найменшого поняття до часу цієї зустрічі. Ми гуторили про це й про те, властиво, про ніщо... Але з тієї розмови залишилося мені одне: я покохав, не думаючи про взаємність, покохав уперше й назавжди, ховаючи те почуття в своєму серці. Потім, коли сонце сховалося за обрієм і пляж опустів, я провів мою мрію до тролейбусної зупинки, навіть не маючи відваги попросити, чи запитати про наступне побачення. Але вона, мабуть, зрозуміла мое бажання й без слів і, назвавши вулицю та число будинку, від'їхала. Не знаю, як довго й стояв біля зупинки, не пам'ятаю, як і коли дістався до свого помешкання, але основне — я забув її адресу. Довго шукав у своїй голові забуту адресу, але там панував такий хаос, в якому тяжко було щось відшукати. Декілька днів я даремно відвідував пляж, парки, театри, але проминув тиждень, наступив другий, третій і я зовсім втратив віру в свою щасливу зірку, але її, Клео, не забув.

Мене не тішив щойно одержаний диплом університету, з яким я міг сміливіше відхилити двері в життя майбутності. Тепер мої мрії ішли за голосом серця.

Якось увечорі, я повертається з праці (працював я в той час у фабриці звичайним робітником) і на розі двох вулиць зустрівся з товаришем по студіях — Астаховим. Він був обвішаний різними пакунками, які, здавалося, при найменшому рухові готові були розсипатися по хіднику, а рядом з ним ішла якась чорноока дівчина й щось весело щебетала.

— Кириченко! — привітав він мене, ще здалеку. — Ну, нарешті, згуба віднайдена! Та я вже з ніг збився, шукаючи за тобою. Ну й вигляд же в тебе! Що це з тобою? Змарнів, споважнів, наче б ти й не ти! Що ти тепер робиш цим днями, що тебе ніяк неможливо застать вдома?

— Працую в полуночевій зміні.

— Похвально! — Праця — шляхетна річ. Тільки... Та ж я зовсім забув. Це, — Астахов відступив трохи на бік і повернувся до дівчини, яку цілий час закривав від мене своїми широчезними плечима, — моя наречена Аза. Та не дивися на неї так, як на циганку, — вона в мене грекиня. — Астахов засміявся, й дівчина почervоніла. — Ти знаєш, — невгавав він і на хвилину, — навіть і гадки не мав зустріти тебе!

— Та навіщо я тобі потрібний, — запитав я його, щоб не мовчати.

— Перш за все — допоможи мені віднести ось ці пакунки до трамвайної зупинки. По-друге — що будеш робити в суботу?

— Дістав квиток на “Бориса”.

— Збираєшся, значить, до опери? Гм... Подержи будь ласка цей пакунок, бо в мене вже руки починають мліти від нього. Обережно, скло. Так ти кажеш, що

Йдеш подивитися на "Бориса"? Не варто, друже, на його дивитися! Втомлює... та й взагалі не для нас ця штука.

— Що тебе все втомлює — це для мене не новина, але подивитися не зашкодило б, навіть тобі... А потім, треба якось "відвести душу"...

— Невже роман? — чуєш, Аза, залюбився хлопець!

— І не діставши моого підтвердження він голосно розсміявся. — Ну, не хмурся. Жартів не розумієш? А от, що до душі, то її зможеш відвести лише в мене. Бачиш ці пакунки? — Звичайно, пакунки, як пакунки — нічого цікавого. У тім і річ, що вони аж занадто цікаві! Блат,* брате, — великий чоловік! У них є багато таких речей, що ти їх давно вже не бачив. Це все вона дістала, моя Аза. Одним словом: закуска! Та й вип'ємо ми на славу, побачиш!

— У такому разі не розраховуй на мене. Ти ж добре знаєш, що я не тільки не п'ю...

— Але навіть не відчуваю ніякогісінької симпатії до приклонників алькоголю, — закінчив мою думку меткий Астахов. — Знаю і не вперше вже чую від тебе про такі речі. Проте в суботу ти таки вип'єш і, — Астахов мабуть щось собі пригадав досить смішного, не втрямався й так голосно засміявся, що якийсь перехожий навіть зупинився й ще довго дивився вслід, аж поки ми не зникли йому з очей за рогом вулиці.

Мені вже набридла оця розмова Астахова. Я чомусь недолюблював його за ту балакучість, а тут, ще й сміх безпідставний, переповнив чашу моїх терпінь.

*) Блат — купівля по протекції.

Коли б не дівчина, наше знайомство закінчилося б таки сьогодні й то раз назавжди.

— Може б ти говорив трохи ясніше, бо я не маю часу. — І я рішуче зупинився, Астахов трішки збентежився, мабуть не сподівався такої різкої зміни.

— Бачиш, — почав він зовсім без певності й глянув на дівчину, — оце гнучке стебло й є причиною суети. У суботу Аза влаштовує день свого народження і я запросив уже всю нашу "бражку", навіть Микулу віднайшов і той буде...

— Ні, Астахов, — перебив я йому, — на мене не жди. Не зможу прийти. Маю деякі справи, а потім опера...

— Та плюнь ти на того Годунова! Що ж подумають товариші, як ти не прийдеш? Народ і так „безмолствуєт". Астахов якось боязко підивився навколо себе й незнайшовши того на що чекав, заспокоївся. — Це я так, між іншим... Прийди, Степане, — він пробував привернути втрачений спокій, але його голос уже не мав давньої певності.

— Та я, знаєш, навіть костюма порядного не маю. Астахов повеселішав:

— Та це ж дурниця! Зовнішній вигляд — це ще не все, зрештою, незабаром і ми попливемо по глибшій водичці!

Я справді був заклопотаний.

— Аза, проси, ще ти його, — звернувся він до дівчини, яка покірно стояла остроронь і байдуже чекала на Астахова.

Очі дівчини спалахнули вогниками, лице зашарілося, ожило й дві чорні дуги легко піднялися догори

й зупинилися. Довгі вії задиркувато закручені не рухалися, лише очі часто забігали на мить зупиняючися то на мені то на Астахові. Ця невеличка чорнявлялька була справді цікава.

— Прийдіть, ми дуже просимо.

Від її слів, сказаних з сильним чужинецьким акцентом, я повеселішав і вирішив погодитися.

Я довго приводив до порядку свій єдиний костюм і нарешті, закінчивши сяк-так свою туалету, вийшов навулицю.

Над містом повисли вечірні сутінки сивим туманом. Тисячі електричних вогників нагадували про те, що місто живе, як і завжди, своїм життям. Був теплий чудовий вечір. Я йшов перелюдненим бульваром і дивно, як я не завважив цього раніше, назустріч мені йшли безконечні пари; вони забули на хвилину про тверде жорстоке життя дня — веселі й задоволені цим тимчасовим відпочинком. Я зустрічав їх на кожному кроці. Одні сиділи на лавках, другі снувалися туди й назад, їх було повно кругом.

Мимоволі, лише тепер, я відчув, свою самотність, а може й недоцільність моєї особи серед оцього гамірливого скучення молодих паростків. Мені було дивно, що життя обминало мене, що я не помічав його, проходячи не раз і не два ось цим бульваром. І ось тепер я відчув його подих. Часом мені здавалося, що на мене звернені десятки пар очей, що ті погляди майже насмішливі й від них мені ставало тяжко на душі. Я відчув свою самотність, туту за чимось хвилево втраченим. Ні, я таки був зайвим, особливо тепер, в їхньому паристому оточенні. Я прибавив кроку й повернув пра-

воруч, переходячи вулицю Пушкіна в неозначеному напрямкові. Мені хотілося залишитися, ще трохи з своєю самотністю і я знову потонув в безконечних думках, ідучи по пустинному хіднику.

На розі Ворошиловського проспекту й вулиці Енгельса (якраз напроти кінотеатру „Буревісник“) я всів до тролейбусу, а за кілька хвилин уже був біля Першетравневого парку, минаючи не без жалю величезну будову оперного театру. Півгодини віз мене тролейбус майже не зупиняючись і нарешті я опинився в Нахічевані.* Тут замешкала наречена Астахова, чорноока грекиня Аза. Я довго ще йшов кривою вуличкою, шукаючи за потрібним числом і нарешті нерішуче зупинився перед дверима мізерної будови. Подзвонив. За хвилину відчинилися двері, з кімнати вихопився вихор музичної завірюхи і я опинився лицем в лице з господинею цього дому, причиною моїх відвідин.

Дівчина глянула на мене з вдячністю й попросила до середини. Я ще вагався, але на моє щастя надійшов Астахов і з виглядом, який перекреслює всяке заперечення, потягнув мене майже силоміць до кімнати.

Кімната була переповнена студентами, що сиділи вже поділившися на невеличкі гуртки й оживавлено говорили, сперечалися, сміялися. Астахов назвав моє прізвище й гамір на хвилину ущух. Я байдуже тиснув руки незнайомих.

— Що це ти такий кислий, — шепнув мені потихеньку Микула, — тримайся, бо бач, як на тебе дивляться, немов на географічну новину!

На моє щастя знайшовся ще в цій кімнаті якийсь

*) Нахічевань — передмістя Ростова, яке заселювали переважно, вірмени.

стілець, що стояв собі самітнім у куті і я, скінчивши найнуднішу частину цього вечера, примостиився на йому досить невигідно й обережно. Зрештою, обережність мені не зашкодила, бо стільцеві бракувало однієї ноги.

Астахов досить скоро віднайшов мене й поки я спам'ятився він уже взяв мене під руку, впроваджуючи до сусідньої кімнати.

— Е, голубе, так не годиться... — I нахиливши до мене, майже шепотом: — Тепер я познайомлю тебе з прикрасою сьогоднішнього вечера. Не дівчина — просто бюгіня! „Рекам'є”! Ну, не падай духом, краще упади носом... — I Астахов, як і завжди задоволений із своєї гостроти, розсміявся.

У другій кімнаті, до якої ми зайдли, старенький патефон домучував останні акорди „Бризків шампанського”, а біля його сиділа якась дівчина, розглядаючи цілу гору патефонних пластинок, яка то зменшувалася, то знову збільшувалася, бо два аж занадто услужливі студенти один поперед одного намагалися задовільнити її цікавість.

— Мій вірний приятель, Кириченко! „Прошу любить і жалувать!” — Астахов театральним жестом з гідностю і хистом, якому б міг позавидувати не один актор, показав у мою сторону.

Дівчина підвела голову, тріпнувши золотистими кучерями, які розсипалися хвилястими пасмами по її плечах, недбало глянула на Астахова й на мене. Та раптом у її синяві зіниць затанцювали вогники здивування.

— Не може бути?! Це знову... Ви?..

Передо мною стояла... Клео.

— Степане! Невже тобі не соромно? — вихопилася в неї таке міле для мене „ти”. — Три тижні ви, — спохватилася вона знову, — не дали про себе жадної вістки! Знаєте, як ще називається?

— Як ви вважаєте за потрібне, так і називіть, — насилу видушив я — я забув вашу адресу.

— Тільки тому?

— Який ганебний сором математикові. — Слова ті були ніжні, з співчуттям. — Ех, ви, забудько. А я вже думала, що...

На цьому наша розмова й закінчилася. Господиня просила всіх сідати за стіл.

Вечір почався. Я сидів поруч Клео. Їв зовсім мало, пити не пив, хоч і хотілося випити, отак взятий впинився до сліз, а тоді оповісти їй про все те, від чого хвилювалася душа, що мучило її на протязі трьох тижнів. Клава відчувала своєю ніжною, жіночою інтуїцією мій неспокій і пробувала жартувати, словом, приділювала аж забагато уваги мені, але це все мене ще більше бентежило. З одного боку — я був на вершині блаженства, а другого — я боявся цієї зустрічі, хоч і прагнув її. Порівнював себе до інших, ламав голову над тим, чому її вибір впав якраз на мене? Чому? Чому б це не міг бути легенький флірт?

Ось, майже напроти мене сидить студент Фінансово-економічного Інституту — Назаров. Красень брунет. На його тонких устах завжди грає саркастична посмішка. На йому елегантне вбрання з матеріялу „бостон”, дбайливо зав'язана краватка, гарна й дорога, яку можна купити лише в Анапі. Ще б пак! Його батько — інженер спецбудівництва.

А я?.. Дешевенький костюмчик про який не варто говорити та й взагалі вбогість і тільки.

Та й взагалі, що може бути за цікавість у дівчини до такого, як я: несміливого, вічно мовчазного.

Хіба ж можливо це, щоб вона захоплювалася тим, що ніколи й нікого не може захоплювати? Вона — втілення грації, повна життєвої енергії, будуча балерина? Чи не різкий контраст? — питався я себе і... не знаходив відповіді. Над цим питанням я задумався й сьогодні.

Тая мовчала. Чи не хотіла відірвати мене від міліх спогадів, чи задумалася над чимось подібним до моєї одисеї...

Коли я глянув знову на неї — вона все ще дивилася замріяно через шибку напівзамерзлого вікна. Потім, немов відчула на собі мій проникливий погляд, здрігнулася і якось несміливо по-дитячому:

— Вибачте... Не продовжуйте. Мені так тяжко... — голос її обірвався, затремтіли вії на покритих туманом очах і вона, насилу стримуючи слози, поспішно вибігла до другої кімнати.

Я ще довго чекав на ту химерну дівчину, аж поки втому не замінив могутній сон.

Цієї ночі я спав так твердо, як ніколи.

*
* *

Знову фронт... Гавбиці тяжко дихають вогнем і залізом. Від порохового диму почорнів довкола сніг, а біля гармат він розтопився до вічнозеленого моху.

Годину тому, ще стояла перед ними стіна лісу —

тепер її більше немає. Замість неї маячать в диму телефонні стовпі й звисають обрвані дроти соснових гіляк...

Лісом котиться безупину страшний буревій.

Гаряче гарматчикам... навіть аж надто гаряче... А гармати б'ють безперестанку й стогне дика сувора лівніч під барабанним вогнем, стогне, здригається, проте й недумає здаватися.

П'ять годин клекоче фронт... П'ять годин дрижить земля від вибухів та ось за ним, за гарматним вогнем, почнеться штурм лінії Манергайма.

Десь далеко вгорі по етері летять шифровані телеграми: — „За всяку ціну взяти лінію Манергайма!”... А під ними підпис... не Тимошенка, навіть не Ворошилова... Чий же це підпис, що перекреслює життя тисячам, сотням тисяч людей?

Його? Не може бути!... Його!... Його!... Стогнуть гармати по лінії фронту... Невже Сталіна?.. Його! Його! Ревуть, невгавають гармати... І „Чоловік — ето звучіт гордо!” — також його? Так... Так... Так... — співають кулемети пісню смерти в ворожого боку... — Його, все його! — тяжко зітхають останнім пострілом гавбиці...

Що ж це? Навіщо? Ага, це ж піхота йде в наступ... А де ж танки, літаки? Де ж ти подівся „Батир Ворошилов”?) Де ж ті „безстрашні льотчики”?

Хіба Джамбул збрехав?..

... Ось вони йдуть в атаку, піхотинці...

Без єдиного пострілу, з багнетами, мов на параді рівними, густими розстрільними... Йдуть в атаку про-

*) „Батир Ворошилов” — поема казахського співця Джамбула.

ти залізобетонних укріплень! Проти ДОТ-ів? Та це ж вершок божевілля! Завернути! За всяку ціну — завернути!.. Запізно... Вони вже на мінових полях...

Жух-х-ш... Г-ах... т-р-аа-х!!!... Стогнуть жалібно міни... Та-та...та клекочуть кулемети, а вони все йдуть та йдуть... піхотинці.

Так. Вони йдуть, ні, вони падуть один за другим... сотнями... тисячами, спішать, немов метелики на світло, біжать не пригинаються й падуть, лягають покосами... А фіни б'ють не шкодують набоїв... та чого ж би їм шкодувати, коли тут не шкодують людського життя?! А сірий потік все йде та йде й ростуть гори трупів на підступах укріплень.

Ось деякі розстрільні повертають — пробують повернутися назад, біжать щосили від смертельного дощу, але й це їм не вдається... Назустріч їм вогонь сильніший від попереднього!

Невже оточили? Та ні!!!.. Це ж свої... Як? Свої також? Хто ж це?.. Спеціальні кулеметні частини, „герої другої лінії фронту” — відділи НКВД сковані, „на всякий випадок” в глибокім снігу.

Тепер піхотинці кидаються на всі боки в смертельному колі, пробують знову кинутися вперед... і падуть, лягають трупами... А по них, по їхніх трупах, біжать, спотикаються, лізуть і знову падуть свіжі розстрільні... Не багато з них досягає укріплень, але все ж таки досягають... аж тоді розноситься, душуроздираючий рев — Уу-рр-аа-а-а... а-а...

Хіба це радість переможців?.. Брехня! Це, рев божевілля!

Укріплення здобуті. Здобуто новітній Перекоп!

Фіни більше не стріляють. Амбразури завалені снопами людських тіл... — Усе скінчено...

Поволі розвівається гарматний дим. Тремтячі руки не в силі втримати тяжкого цейса й він паде, повиснувши на грудях.

Іскриться сніг, червоніє у відблисках багряного заходу сонця, палахкотить, грає самоцвітами, ще свіжа кров... Багато крові... Ворується величезні піраміди й несеться, стойть над землею глухий гомін тих, що ще бачили востаннє захід сонця.

Чомусь нагадалися слова Маяковського: „Усі кричать: перемога накреслена була! Шматкові кривавого обіду — на чорта вона?

*

* * *

Першу лінію укріплень Манергайма здобуто лобовою атакою, це кожний бачив, кому випадково сутилося залишитися в живих... Якою ціною була куплена перемога — свідчили тисячі замерзлих трупів, яких день і ніч візвозили спецчастини подальше від людського ока.

У запіллі, серед лісу в великих фінських сараях, що колись служили фінам для охорони порізаного дерева, цих трупів складали точнісінько так, як і дерево, скидаючи перед тим усе, що можливо було скинути, часом підогріваючи трупів у спеціальніх походних дезинфекційних камерах, щоб одягнути напів роздягнене повиннення, яке безупинно прибувало на фронт. Такою була дійсність. А в звідомленнях стояло от що: „...Наші славні піхотинці, підтримані сильним вогнем артилерії при взаємній співпраці танкових частин та авіації — проломили лінію Манергайма, завдаючи воро-

гові тяжких втрат. Він поспішно втікає в напрямку Віпурі, наш наступ успішно продовжується. Взято велику кількість воєнних трофеїв і полонених.”

— Де ж ті ворожі втрати? Покажи мені їх, Степане, бо мені здається, що я не при своєму розумі, — звичайно, ще — Микула. — Як тобі це подобається? — і брудна, трьох поверхова лайка загриміла протяжним відгомоном у залізобетонних катакомбах... — Степане!.. Присядь ось тут біля мене й терпеливо послухай.

Я, оглянувшись по сторонах, вдоволяю його прохання. Микула якось криво посміхається:

— Не бійся, ці стіни не мають вух... Пожди хвилину, — Микула витягає з кишені п'ом'ятий аркуш Фронтового звідомлення, відриває від нього полоску, старанно мне її в руках, потім скручує „козячу ніжку”, насипає в неї махорки... — Послухай, — говорить він поспішно припалюючи цигарку, — невже ж між тисячами оцієї сірої маси людей немає чі однії при своєму розумі людини?.. Доки ж буде цей глум?.. Наші прадіди на своїх кістках поставили Петроград — це аксіома. Діди довгі роки втримували ось цей шматок дикої землі, щоправда не по своїй волі, але служили тут, у Фінляндії, за „батюшки царя” в різних козачих формacіях. Що ж, пиши пропало. Але тепер? Страшно подумати! Ми, й то переважно, ми — знову тут! Навіщо? Пошо нам здобувати далеку північ, ту північ, ти ж розумієш!.. Щоб забезпечити життя півторамільйоновому місту ленінградців, позбавляється життя українців, білорусів, казахів і навіть азербайджанців. Що ж це за ідіотська комбінація уряду переможного соціалізму?

— Це не є жадна комбінація, — пробував я заспокоїти Микулу...

— Кажеш, не є?.. По-твоєму виходить, що все в порядку?.. — Його гарячий, повний зневаги, погляд щупав мої груди, чи не пробував знайти щілини в моїй душі. — Брешеш ти, Степане, нє те думаєш, що кажеш. Невже північні вітри, снігові не висушили на твоїх грудях отого намулу, що осів, неначе баціль туберкульози на змучених легенях. Не хочеться вірити, щоб напоєні кров'ю фінляндські сніги не струсили ще тієї куряви; щоб твої очі мрійника не загорілися вогнем ненависті, як тоді, пам'ятаєш, на зеленому острові? Не вірю, щоб твоя душа так скоро покрилася струлами граніту тоді, коли саме небо дихає пекельним вогнем, від якого й камінь би вже тріснув. Та ж моя душа вже давно бунтується в грудях, кричить і настирливо кличе тіло до мятежного бунту! Скажи ж мені, що робити?! Де ж та правда? Чому на фронті численно переважають українці, білоруси й не знати кому й що винні — узбеки й казахи? А от покривджених — можна побачити в другій лінії фронту, або таких як отої Жілін, що опинився в Фінляндії з метою щось пріобрести. Де ж та, обіцяна, рівність? Ти бачив оті гори трупів перед Дотами? Ті трупи — „рівноправні” громадяни Союзних Республік. Їхнє право в землі, а воля... — Микулина рука піднеслася догори і нарексливши дугу, впала на коліно.

*

* * *

Перша лінія укріплень далеко позаду. Ми минаємо невеличкі фінські оселі, що сумують за своїми відвічними мешканцями. Немає нікого. Усе, що тільки могло рухатися, поспішно покинуло своє затиш-

не родинне гніздо, навіть не взявши необхідних речей на дорогу. Ще так недавно, може декілька днів тому, привітливі будиночки, яких дбайлива рука господаря тримала в строгому порядку — дивляться на нас страшним хаосом: поторощенні меблі, пообдирані ліжка, засмічені підлоги недокурками, на стінах немудрі надписи, від яких робиться бридко й соромно. Усе, що могло мати хоч би невелику вартість, безслідно зникло. Тут, перед нашим приходом, уже вспіла побувати одна з частин пролетарської дивізії, яка щойно прибула з Ленінграду. Ми оглядаємо хату за хатою, обраховуємо скільки може зміститися людей у кожній, аж нарешті зупиняємося на величезному сараї, що притулівся на краю лісу приблизно в однокілометровій віддалі від села.

В останній хаті, яку ми оглядаємо (тепер наша розвідка виконує службу квартирмайстрів), ми знаходимо кремезного, невеличкого на зріст, чолов'ягу в ватяній фуфайці. Він зарився в рештках якогось лахміття й байдуже хропе сном праведника, аж хата дзвить.

Микула безцеремонно штовхає його під бік валянком і той по хвилині незадоволено розпліюще очі. Побачивши незнайомі обличчя, пробує підвєстися, але запутавшися в рештках ковдри, паде знову... Тоді Микула бере його просто за комір, як шкідливого кота, й, піdnісши догори, пробує поставити на ноги.

— Ще один герой!... — не витримує Мікуха. — З якої частини?

Фуфайка все ще дивиться напівсоннimi очима спершу на Микулу, потім на нас і, не найшовши спів-

чуття на кам'яних вояцьких обличчях, пробує назвати якусь частину. Його голос нагадує скрипучу осику.

— Дезертир!.. — вирішує Микула, продовжуючи свій допит, тимчасом Калініченко добуває з-під лахміття, в куті, де спав Фуфайка, рушницю та мішок з вояцькими речами.

Мішок наповнений по береги викликує зацікавлення розвідників і я даю згоду переглянути його. При останньому моєму слові, Фуфайка пробує стати в обороні власності, але Микула перегороджує його шлях цівкою автомата...

— Реб'ята... — Фуфайка намагається зробити якесь пояснення, але мішок уже розв'язаний і перед нашими очима постає цікава картина: жіноча білизна, грубі вовняні панчохи, дві попільнички (вирізблені з дерева), срібний ланцюжок від годинника, декілька фінських родинних фотографій, статуетки, безліч різних дрібничок і, нарешті — будильник підсумовує далеко неповний промисел Фуфайки...

— Що ж, — каже Микула, оглядаючи награбовані речі, — за мародерство є загально прийнятий закон: — Хлопнуть тебе прийдеться... й кінець!..

Фуфайка намагається щось сказати для оправдання, але Микула, моргнувши решті, продовжує:

— Калініченко! Пошукай, може ще знайдеться в цій хаті якийсь шнурок та міцніший. бо ця худобина здорована...

Фуфайка, не збагнувши жарту, тремтить, мов у лихоманці:

— Простіть, братці, що ви задумали зробити зі мною?

— Не турбуйся! Скоро побачиш! Повісимо тебе на найближчій сосні й кінець. Шкода кулі на тебе, — ледве стримується Микула, щоб не зареготатися на повні груди.

Побачивши, що Калініченко тримає в руках якийсь шнурок, випробовуючи його міць, Фуфайка труситься ще більше.

— Змерз, чи може жити хочеться, що?.. — звертається до його Микула. — Хто знає, може ти шпигун? Чому залишився тут, коли батальйон вирушив годину тому?

— Кажу ж тобі, що заспав і ніхто не збудив.

— Перш за все ти не тикай мені, бо я з тобою не грабував ось цих речей! По-друге (легенька усмішка в мій бік) — стать як належиться коли говориш з начальством! — Рубнув Микула по-військовому. — Заспав? Ну, знаєш, тебе нелегко було б і знайти серед цього лахміття, бач, зарився, мов крот... Звідки? — питає по надумі Микула, хоч по мові ми давно знаємо, що перед нами москвич.

— Із Старого Оскола, — була відповідь...

Цього видовища, яке починає набирати розмірів одноактової комедії, мені вже досить. Без слова виходжу з хати, щоб не захитати “репутації начальства” й прямую до того сараю, на краю лісу. За мною ідуть мовчки розвідчики, а між ними, мов темна ніч, розгублений Фуфайка.

Фуфайка, зауваживши, що ми таки справді йдемо до лісу в напрямку сараю, зупиняється...

— Я далі не піду!

— А то чому? — питає його Микула.

— Страшно. У тому сараї — трупи... Багато жіночих трупів.

— Ти мариш! — каже Микула, — звідки тут би взялися трупи, та ще жіночі?

— Ні, — заперечує твердо Фуфайка. — В тому сараї лежить порубаний фінський жіночий “Батальйон Смерти”. Сам бачив...

— Ти брешеш, боягузе!

— Чекай, Микуло, не гарячкуй, — я підходжу ближче до Фуфайки. — Розказуй!

Фуфайка, почувши, що найшовся там один чоловік, який збирається його вислухати, він веселішає.

* * *

*

Фуфайка оповідає:

...Сотня за сотнею входили в опустіле село...
Десь далеко стогнала земля, червонів небосхил від по-
жеж, снопи світла лизали сніжні хмари з німим благан-
ням — рятунку...

А як світанок затремтів морозними самоцвітами — затріщали рушничні постріли — вартові поспішно били на сполох... Сонні люди вискачували з хат назустріч ранкові й падали подірявлені кулями. А тимчасом довкола села із-за сніжних горбків, випливали вітрильники білих халатів сіючи смерть все ближче й ближче.

І падали піхотинці, невстигши наповнити груди морозним повітрям, не збегнувши лиха, навіть не побачивши ворога.

Решта, що не встигла вискочiti з хат — відкрила безладний вогонь крізь вікна, проте смертельна петля все звужувалася, затягаючися над селом.

Клекотали кулемети, рвалися гранати, лящали посрітли рушниць та не могли вже зупинити сміливого наступу очайдухів. А спереду лещетарського батальйону, розпустивши білі крила халату, з швидкістю вітру, летів командир ворожого загону. Було видко, як він час до часу кричав, кидаючи накази, перериваючи їх чергою з автомату в сторону села. І дійсно, лещетарі на його команду зупинили свій біг, залягаючи. Декілька сміливців, відділивши від решти, не зважаючи на хуртовину пострілів, якими привітали їх піхотинці, продовжували свій шлях, застеляючи його трупами. Здавалося, що вже ніщо не могло зупинити цього шаленого бігу. Зненацька в декількох місцях блиснуло світло — це ж ті вже, кому судилося досягнути хат, пробували запалити село з усіх боків... Тепер наступав кінець піхотинцям.

Аж раптом на обрії, в запіллю лещетарів, показався вершник... другий... третій і незабаром горбки рясно вкрила кіннота.

Схаменулися лещетарі та жаль, що не в пору... Аж ось від кіннотчиків вихопився вершник з білим полотнищем на шаблі — лещетарям пропоновано здатися.

Але в відповідь командир лещетарського батальйону махнув автоматом і вершнику, мов підкошений, упав на гриву сполоханого коня.

Увірвався терпець кіннотчикам: шугнула в небо червона ракета, блиснули шаблі, крик вихопився з сотень грудей і кіннота підіймаючи сніжну куряву, полетіла в наступ... Мабуть не судилося піхотинцям згинути.

Цим разом смертельна петля затяглася над батальоном: піхотинці заохочені підмогою, кинулися й собі в атаку. Проте лещетарі сприйняли цю різку зміну з північним спокоєм. Дружній вогонь їхніх автоматів був запорукою непохитної волі — продати своє життя, як найдорожче. Ці люди не знали, що то є страх, сміливо дивилися в очі смерти, п'яніли в боротьбі... Вони бачили свій неминучий кінець... Тепер, їхні автомати, ще з більшим завзяттям сіяли смерть на два боки.

А як оскаженілі кіннотчики кинулися в атаку — лещетарі затягнули пісню. Вона все ширшала, наростиючи дзвінками голосів, перепліталася з тріском безконечних пострілів.

Перед нею, піснею, з поспіхом розступалися сніжні хмари, зачудовано слухав мелодію смерти ліс, у німому захваті лежала земля, навіть вітер-пустун на хвилину затих...

І падали білі халати розсічені сильним ударом шаблі надвое... І стогнала земля, стримуючи ридання, а вітер, скопивши в оберемок останні акорди життя, — летів буревієм далі на захід, розносячи пісню хоробрих по вільних закутках землі...

І вмирали лещетарі, стоячи перед численним наступом ворога, не думаючи про втечу, не просячи помилування.

Майже третя частина залишилася від батальону, але й ті що були ще живі, не благали пощади.

І знову тріщали кості, іржали коні без вершників, топчучи червоно-білі покоси... А за хвилину й того не стало.

Впав останній оборонець. Батальйон лежав порубаний рівними рядками. Дехто ще живий, підпливаючи кров'ю, останнім зусиллям пробивав свої груди ножем, поки ще не встигли надійти санітари...

Прорідівші лави кіннотчиків разом з піхотинцями святкували перемогу, але... без полонених...

Тимчасом на обрії показалося сонце, глянуло косим промінням, освітивши долину, й поспішно зникло за сніжною хмарою.

Почав падати сніг, поволі накриваючи білим покривалом все те, що ще надавно звалося "Жіночим Батальйоном Смерти"...

Фуфайка замовк, мовчали й ми, прямуючи до сараю.

На дверях чиясь дбайлива рука написала: "Вхід заборонений." Поки Петренко відривав дві дошки прибиті на дверях навхрест, я ще встиг прочитати декілька речень, які були чи не вершком безглаздя й аморальнosti!

Фуфайка не збрехав. У сараї були дійсно жіночі трупи складені в штабелі, неначе дерево; на нас глянули мертві, льодові обличчя (роздріпані коси, подібні морському туманові), -- суворі й спокійні, як скута гранітом північна земля.

Решту, що нагадувала безформну масу, було складено осторонь у величезну піраміду.

Ми хвилину дивилися на них, перемагаючи страх. Потім рука мимоволі стягнула з голови вухату шапку...

— Ліпше згинути в нерівнім бою стоячи, чим пла-

зувати ціле життя на колінах, — це був голос, як звичайно, Микули...

* * *

*

Ми знову в першій лінії фронту. Перед нами лежить у сніжнім тумані, притуливши до моря, і спокійно чекає своєї участі передостання твердиня фінської системи укріплень — В і п у р і. Воно мовчить, сковане підковою залізобетону, неначе оніміло. Але ми відчуваємо, що воно незадовго заговорить, що від цієї розмови буде й небові гаряче. І хоч воно знає, що не встояти йому перед силою людського матеріялу, перед наступом трьох армій... але все ж таки...

Наш полк займає вогневі позиції згідно з наказом штабу армії. Гарматчики востаннє оглядають гармати. Транспортові автомашини відділу постачання нагромаджують амуніцію.

Телефоністи мережать густою сіткою дротів АНП*) командира полку.

Незабаром почнеться наступ по всій лінії фронту.

Вартовий міряє одноманітним кроком край лісу там, де спочивають автомашини навантажені різним полковим майном. Час до часу він зупиняється, затискає між колінами гвинтівку й тоді вона виблискує гранчастим багнетом, а людина дужим помахом рук б'є себе по боках — пробує загрітися. Та мороз щодалі все міцнішає і вартовий знову безнадійно міряє стежку. З кожним кроком він відчуває, як солодка втома огортає його тіло, а ноги відмовляються послуху.

— Спати! Як хочеться спати, — думає вартовий зупиняючися. — А може б отак, лише трохи, обпер-

*) АНП — артилерійський обсерваційний пункт.

тися плечима об сосну й хоч на хвилину задрімати?

Ця думка така спокуслива, що в його не вистачає сили боронитися перед нею, тимбільше, що тепер він навіть не відчуває холоду. Вартовий раптом зауважує, що стоїть біля сосни. Що ж нехай... Він втомлений душою від безконечних думок, його тіло змучене "нарядами внеочереді"*. І завіщо? Хіба лише за те, що просив комісара про відпустку. Там, вдома, на Полтавщині, залишив він тяжко хвору дружину. І ось уже два місяці, ще тоді, як стояв він з своїм артополком в Терюкі прийшла телеграма про смерть... сина! Ех, тоді він був певний, що дістане відпустку. Бо ж така справа, невідкладна, а він же найліпший наводчик у полку.

А комісар Забелін:

— Родіна в небезпеці, а вам у голові прогулянки?

— Товаришу, комісар! Та ж дружина при смерті й сина вже поховали чужі люди. Зрозумійте... Як же це так, подивіться на телеграму, вона ж завірена клінікою.

— Ну й що, — посміхнувся комісар.

— Як то, що?

— А так: вмре — найдеш іншу! Подумаєш — велика штука!

— Добре вам насміхатися з мене — ви мабуть не знали, що то є горе.

— Замолчать! — Аж підскочив комісар. — Довольно! нікаких разговоров!

Вартовий пішов, думаючи над тим, чи не має якогось іншого виходу. Але іншого виходу покищо не

*) стійка поза чергою.

передбачувалося і прийшлося знову звернутися до комісара. Та замість відпустки — дістав усього-на-всього п'ять нарядів „вне очереді”. Правда, з п'яти вийшло десять, бо повторюючи наказ комісара він таки погарячився і замість „єсть п'ять нарядов вне очереді” — випалив:

— Служу Советському Союзові!

Ясно, що в нагороду дістав ще других п'ять. А могло бути ще гірше.

Ось тепер він відбуває свою провину, він покараний. Завіщо? Чому кара паде завжди на малих грішників? Коли ж будуть покарані великі грішники? Колись прийде черга й на них, — думає вартовий, відчуваючи, як склеюються повіки. Що ж, хіба він не втомлений?...

І сниться йому сон. Білесенські хатини в молочному квіті садків. Миргород. Весняне сонце ніжно пестить збуджену весною чорну землю. Дзюркотять жваві струмки, цвірінкають з утіхи горобці й важко похожають вічно розгублені ворони. Соняшні промені, переломлюючися в шибах вікон, скачуть по хаті сліпучими зайчиками. Весна — чарівна, ніжна весна.

Нарешті він, Дерев'янко, отримав довгождану відпустку й ось тепер щасливий і задоволений тримає на колінах не менше щасливого за батька, синьоокого хлопчика з конопляними кучерями — малого Петrusя.

Раптом рипнули двері іржавими завісами й на порозі станула незнайома людина. Дерев'янко ніколи не бачив цього чоловіка, але незнайомий привітливо киває головою, простягаючи свою руку, немов би давній знайомий. Дерев'янко пробує зробити те саме, підводячися в ослону.

Та раптом він з жахом відступає назад. Те, що недавно йому здавалося людиною, за мить перетворилося в кістяк! Дерев'янко кидається назад, проте кістяк поволі, впевнено наближається. Він чує шепот цього привиду, що нагадує скрегіт терпуга об залізо: „Віддай сина! Віддай, віддай...”

Холодний піт покриває чоло нещасного батька, крижаний холод лізе сотнями мурашок попід шкорою та раптом він пригадує, що в його для оборони є гвинтівка. Одною рукою він міцно пригортає сина, друга тимчасом пробує дістати зброю, яка, неначе на зло зачепилася за щось між столом і ослоном. “Ха-ха-ха...” трясеться від сміху кістяк і його кістки неприємно риплять у суглобах. Ось-ось і, він, розгорнувши руки, (тепер вони подібні до щупальців спрута) стисне його в своїх смертельних обіймах. Дерев'янко з силою шарпає гвинтівку, але щось зненацька запекло розжареним залізом у праву руку, загримівши біля самого вуха.

Сон зник, а ніч пробудилася пострілом.

А, як на постріл збіглися вояки, вартовий все ще стояв у тому самому положенні, як і раніше. Тільки тепер він, здавалося, став ще вищим, а його двохметрова постать неначе завмерла, не рухалася.

Вартовий зовсім не розумів, що сталося. Його погляд був настільки спокійний, що метушня напівсонних людей біля його, здавалася цілком недоречною.

У штабовій автомашині була зроблена перев'язка простріленої руки, але навіть тоді, коли почорнілу рану від пороху промивано спіртом, вартовий не промовив жадного слова, ні одним мускулом не зрадив свого

спокою. Рана від кулі, щоправда, не загрожувала життю вартового, але на жаль, ще гірша небезпека повисла над раненим.

Хижі очі комісара часто перебігали по обличчі Дерев'янка. Вони неначе глузували: „що ж, мовляв, голубчик, попався? Найшов вихід з положення?” Тимчасом Нач.Сан.Части на вимогу комісаря писав короткого рапорта, який властиво послужив смертельним присудом для вартового.

Капітан Карниш довго намагався витягнути з цієї людини хоч би одне слово пояснення, але вартовий був німий, мов риба, темніший за осінню ніч. Його затримано в штабі полку до ранку, а комісар постарається для його охорони — подвійної варти.

Надворі заледве посіріло, як капітан Карниш наказав вістовому збудити комісара. Комісар незадоволено глянув на вістового й щось пробурмотів під носом, отак, сам собі. Потім поволі почав збиратися. З'ївши добрий сніданок і підкріпивши себе відповідною дозою спірту, комісар перекинув через плече автомата, рушив у супроводі ще двох політруків до місця нічної події.

За той час капітан Карниш протоптав не абияку стежку, на якій валялися численні недокурки.

— Що тебе змусило так завчасно розстatisя з сном? — Посміхнувся за звичакою комісар, натякаючи мабуть на «ояцьку» вдачу капітана, який спав, як звичайний вояк, просто на снігу.

Карниш подивився на комісара й на його обличчя лягла тінь байдужности, якщо не рахувати насуплених брів покритих ранковим інеєм.

Карниш не промовивши ні одного слова, повернувся й пішов в напрямку сосни, біля якої відбулася нічна трагедія. Комісар Забелін рушив і собі слідом за капітаном, щось доказуючи політрукам, які оточили його з обох боків. Капітан уважно оглянув сосну, ма-
буть десятий раз і повернувся до комісара, випрямле-
ний, рішучий.

— Справа ясна, — почав він з певністю, — людина задрімала і ...

— Забила цв'ях у сосну, щоб зручніше було по-
повнити злочин? Ловко, що? — не витримав Забелін,
посміхаючися. Капітан тільки рухнув раменами. — То-
варишу капітане! — Комісар прибрав офіційну позу,
гордо закинувши голову на міцних в'язах. — Дере-
в'янко був приготований до цього злочину і я диву-
юся, що ви намагаєтесь боронити зрадника.

Карниш спокійно доводив комісарові, що наявність цвяха-костиля аж ніяк не підтверджує заміру, особливо такоого цв'яха, що почорнів від давності та мабуть служив колись за підпору корита в збирачів соснової живиці.

Але комісар, вислухавши таке пояснення, яке роз-
бігалося з його наміченим пляном, зневажливо махнув
руково.

— Дерев'янко дезертир, зрештою ця справа нале-
жить мені! А вам, товаришу капітане, я радив би не
тільки захоплюватися влучним вогнем батерій, а дечим
важнішим! Дерев'янка я знаю, цікавлюся ним уже від-
давна і якщо я його, ще до цього часу не віддав у
штрафний батальйон, то тільки тому, що він нам ще
потребний. Тепер — зовсім інша справа! Сьогодні він

знаходить вихід з положення, а завтра за його прикладом можуть піти, ще й інші...

— Слухай, що ти за чепуховину городиш?! — І Карниш з пересердя кинув щойно почату цигарку в сніг. — Ти обвинувачуєш людину, навіть не пробуючи доказати її провини! Кому-кому, але ж тобі повинно би бути відомо, що Дерев'янко не тільки найліпший наводчик у полку, але й зразковий у поведінці боєць і про це знає кожний у полку! І власне тому я вважаю, що засудити червоноармійця без попередньої аналізи цього випадку — значить викликати озлоблення бійців і то саме тепер, перед наступом.

— Цікаві речі я чую від вас, Карниш! Навіть і не сподівався. — Комісар прояснів, радіючи не знати чому. Його вуста викривила злорадна усмішка й огідна їдь скапувала бризками слини разом із словами, від якої скорчився б під метровим снігом напівсонний мох, а що вже було говорити про капітана? — Ваша теорія на дуже слизькому ґрунті! Зрештою, ми це ще побачимо. А щодо Дерев'янка, то навіть тоді, коли він не винуватий, не велика буде біда в тому, якщо його таки розстріляють, хоч би для прикладу іншим! Знаєш, — „лес рубят — щепкі лятають!...”

Від останніх слів комісара, груди Карниша захвилювалися ковальськими міхами. Ще мить і з його уст зірвалося б щось страшне, нечуване. У стоячій воді наростала страшна буря і її наслідків не міг передбачити ніхто, навіть Забелін.

— Товаришу капітане! Телефон з штабу дивізії...
— Штабовий писар надійшов якраз у пору й капітан, змірявши востаннє комісара поглядом, від якого за-

свербіли б п'яти в самого відважного, зарипів морозною стежкою до штабової автомашини.

Цього ж ранку виїздна колегія воєнного трибуналу перекреслила ще одне життя вироком смерти за зраду держави.

А, як останній соняшний промінь замерехтів морозними іскрами й згас так несподівано, як і з'явився — бувший червоноармієць, оточений колючими багнетами небувалої почести, спокійно прощався з життям. Його велетенська постать здавалася, ще вищою і не зігнулася навіть тепер.

Для його тепер уже ніщо не існувало: ні фронт, ні сурова північ — все те залишилося позаду, минулося. І хоч ноги ще твердо ступали по чужій землі, проте думки були далеко від невблаганної дійсності. Там, чи не біля Ворскли, зелених садків, рідних хатин, левад і кривих перелазів. Може оцей клекіт кулemetів, що невгаває ні вдень, ні вночі, пригадав йому про розпачливу спробу людини — втриматися на поверхні.

Порівнявшись з штабовою автомашиною, він раптом зупинився. Глянув на капітана Карниша, подивився на комісара, зупиняючи погляд на його постаті де-що довше. Забелін не витримав льодового холоду його очей, відвернувся. Дерев'янко тепло кивнув на прощання Микулі й мені, так принаймні мені здалося, й рушив, знову не зрадивши своєго спокою ні одним порухом м'язів.

— Ех, життя ти, собаче, — застогнав Микула, — ех... — Йому невистачало повітря, щось невблагане стисло йому горло сталевими кліщами, він задихався.

Микула схватився рукою за груди й рвонув з страшною силою комір кожуха.

— Стьопа. Як же це так? За що? В душу їх...! Та, це ж сліпий випадок! І за це — таку людину — ти тільки подумай... Гади!

Тимчасом Дерев'янко все йшов та йшов. Ось він здоровово рукою стягнув з голови вухату шапку й кинув її під ноги. Варта не боронила й шапка втиснена тяжкою стопою в сніг, залишилася на стежці.

Комісар аж підскочив з несподіванки й тільки тепер помітив, що він залишився сам, якщо не рахувати мовчазного Петренка, що стояв на варті біля штабової автомашини та нас з Микулою.

Микула не вгавав:

— Ти тільки подивися на цю людину! Ех, отак іти на смерть. Мовчки й спокійно вмерти, не розкривши трагедії душі! Жахливо. Хто знає, може в цьому холодному спокої...

— Красноармеець, Микула! Прікратіть разговорчики! — Ззаду нас непомітно виросла постать в білосніжному кожусі. Це був комісар Забелін. — А ви, товариш младший лейтенант, забули обов'язки командира? — закричав він на ціле комісарське горло. Забелін скинув з плеча автомата (він ніколи не розлучався з ним).

Цей крок комісара предчасно вирішив його долю, піддаючи Микулі й так уже непотрібної рішучості. Мить. Микула з легкістю барса скочив до комісара. Напад був такий раптовий, а удар у лідборіддя такий сильний, що комісар навіть не встиг крикнути, простягнувшись на цілу свою довжину.

Микула поспішно підніс його автомата, тріснув

замком і немов у гарячці дико повів довкола очима.
Щойно тепер я зрозумів все те, що сталося.

Забєлін поволі підводився, спльовуючи згустками крові. Він пробував щось говорити, але з відчиненого рота добувалося якесь шипіння, що нагадувало сичання плавуна. Я зовсім виразно побачив яму там, де ще не так давно красувалися напівгнилі, рідкі передні зуби. Комісар уже спромігся стати на ноги й трусишися, якби його мучила лихоманка. Кров з розбитого рота стікала по бороді, замерзаючи на новенькому кожусі.

Не знаю, ще й тепер, навіщо я пошукав те місце, де висів завжди новенький пістоль „тт”. Але цим разом моя рука не знайшла його. Перед екзекуцією, зброю, на наказ комісара залишено в штабовій автомобільні.

Микула зауважив мій рух і на мене недвозначно глянула цівка автомата. Тому кілька хвилин пролітав сніг, але тепер він загрожував перейти в сніжну хуртовину, неначе хотів допомогти в очайдушному замірові Микули.

Зненацька, на краю лісу, гримнула сальва. Одна, друга... третя. Йі відповів короткою чергою автомат Микули.

Забєліна тіло поволі осідало на сніг.

— Вічная пам'ять тобі, Дерев'янко, — промовив стиха Микула, — прощай... — Я бачив, як дві велики краплі бризнули з його очей, на хвилину затрималися на щоках і змішані з лапатим снігом зникли за розірваним коміром сорочки.

Микула аж тепер оглянувся довкола й мабуть за-

довольнивши свою цікавість, повернувся цим разом до мене.

— Ну, що ж, прощай і ти Стьопа. Бачиш, яке діло вийшло. Не так думалося, як сталося. Та що там, — і махнув рукою. — Що ж, тепер у мене залишилася одна дорога...

Я простягнув йому руку на прощання, але він на неї навіть не глянув. Може не довіряв?

Хуртовина розгулялася, мов навіжена. Лапатий сніг заліплював очі, а сніжинки все падали й падали. За кілька хвилин там, де лежало тіло комісара, виріс помітний горбок снігу, намело його чимало й біля моїх ніг, а я все ще стояв на одному місці нерухомо.

Підгарячковий стан, в якому я знаходився, поволі переходив в стан рівноваги. Я відчув, що мое тіло почало дерев'яніти й аж тепер я оглянувся. Сердитий вітер жбурнув у мое обличчя сніgom, неначе висипав його з бездонного мішка. Микули вже давно не було біля мене. Він потонув у сніжному крутежі. Піднявши комір кожушка, я навмання рушив до штабової автомашини.

Капітан Карниш уважно розглядав топографічну mapu разом з начальником штабу, як я запорошений сніgom станув на порозі.

Сніжний вихор стрімголов вірвався через розчинені двері, розкидаючи папери на писарському столі. Два писарі поспішно кинулися збирати папери, а розвідчики, які дрімали сидячи на підлозі, пробудилися.

— Ну й погода, матері їй ковінька, — зауважив Карниш і знову схилився за столом над mapою. Потім,

як я вже сидів між розвідчиками, кинув: — Комісара не бачив?

— Товариш комісар збирався до штабу дивізії і мабуть вже від'їхав бронемашиною трибуналу, — відповів за мене услужливий писар.

Капітан незадоволено повернувся на стільці й глянув на пистаря — той поспішно відірвався від стільця.

— Я пытаю Кириченка. Зрозуміло? — Але, я вже встиг зовсім опанувати себе.

— Ні, не бачив, товаришу капітан.

Карниш знову нахилився над мапою.

* * *

*

— Молодший лейтенант Кириченко! Молодший лейтенант... — чийсь настирливий голос неприємно лоскоче моє вухо. Я пробую підняти тяжкі, мов оліво, повіки.

— Чого кричиш, як навіжений? — незадоволено відзвивається розвідчик Переймивовк. — Не бачиш, що людина зморена? Кричить, неначе йому насипали в халюву жару, — продовжує той самий голос, але цим разом він звертається до когось іншого, мабуть до Петренка.

— Сам ти халюва, — огризається той самий, крикливий голос.

Писаря спеччасті Зверєва, а це був він, ніхто не любив у полку за рабську відданість начальству.

— Ну, ну... Ти, того, бери на півтону нижче, щоб не заплясав ти в мене комарівського — штабова крико! Сам спить цілими днями, а другому не дає відпочити, сволоч! — продовжує Переймивовк.

— Що за крик? — питаю їх, протираючи заспані очі.

— Молодший ляйтенант! Капітан Карниш чекає на вас на вогневих позиціях другої батерії першого дивізіону, — поспішно рапортую Зверєв.

— Впорядку! Можете йти.

Писар нагороджує Переймивовка злобним поглядом, а Переймивовк показує йому здоровенний кулак.

Тимчасом Переймивовк продовжує почату розмову з Петренком.

— От кому добре на фронті! Таким супчикам, як оцей Зверєв. Тільки й знають лизати чоботи начальству та дрімати за писарським столом. А от закінчиться війна — повернуться додому г е р о я м и , а то й з орденами, чого доброго, навіть не понюхавши пороху.

— Розказував мені один новичок, — почав Переймивовк, присунувшися ще ближче до Петренка, — що в їхньому полку кухаря нагородили орденом!

— Кухаря? — перепитав Петренко.

— За “боєві заслуги”! Як бачиш, усе в нас можливе, але послухай.

— Стояв їхній полк, ще до штурму лінії Манергайма, в околиці Суомісалмі. Зрештою, поправив він сам себе, — це зовсім не важно, де він стояв. Перший раз, за два місяці прибула якимось чудом польова кухня з чаєм! Звичайно, що кип’яток при таких морозах — просто розкіш! І вояцтво оточило кухню в одній хвилині; кожний намагався бути першим, бо стояти в черзі на морозі — річ середньої приємності та й надокучила ота черга, ще вдома. Але старшина був клятий і загрозив, що як не буде порядку, кухня від’їде. Це по-

могло й за кілька хвилин перед кухнею виросла довга черга з “катьолками”. Отут то й сталася та небувала подія, — потішив він Петренка, який уже втратив цікавість до цього оповідання.

Кухар наливав чай, як попало: кому повний котелок, а кому лише на дні. Мій новачок теж стояв у черзі, а спереду його стояв якийсь воячина, якому кухар не то з поспіху, чи просто на сміх, налив замість до котелка — повний валянок чаю! Річ ясна, що той обурився не так може тим, що нога мокра, як тим, що кухар не хотів налити чаю вдруге, до посудини.

Але одні відходили — другі приходили, а неща-сливий все ще стояв з порожнім котелком. Нарешті кухарові набридло слухати його, хоч і справедливу, вимогу й він не довго думаючи, мабуть відчуваючи свою могутність у цю хвилину (бо літепло* — велика річ!), розмахнувся і вдарив черпаком бідолашного воячину просто по голові й то так влучно, що той втратив притомність. Зчинився лемент, метушня: одні стали в обороні потерпівшого, другі — в обороні кухаря. І не знати, що воно вийшло б з цього заколоту, коли б не надійшов на цей крик комісар.

Біля непритомного вже метушився санітар, як комісарові вдалося привернути сякий-такий порядок поміж червоноармійцями.

Але, коли санітар розщіпнув маскувальний халат непритомного, ті, що були ближче, ахнули від здивовання! Під маскувальним халатом був фінський мундир!

Ну, а потім, як звичайно буває в таких випадках,

* чай.

комісар виголосив довгу промову про „бдітельність” і тут же похвалив кухаря за бдітельність. Останній стояв ні в цих, ні в тих. Він навіть не сподівався, що справа його “геройства” так закінчиться щасливо. Звичайно, що на ті питання, які завдавав комісар, кухар не міг нічого відповісти. Але й комісар не вгавав:

— Ваша скромність, товариш Сурков, лишній раз переконує мене, що ви віddаний син партії Леніна-Сталіна! Це все партія і уряд — належно відмітять.

Але промова комісара нікого не переконала, бо кожний у полку знов, що подвиг Суркова — нічогісінько не мав з „бдітельностю”, тим більше, що він, Сурков, уже не раз показував свої подвиги, які не різнилися від останнього й то, ще перед відїздом на фінляндський фронт, але з тією різницею, що тоді за подібні подвиги він не вилазив з “гаубвахти”, а тепер йому всміхалося щастя дістати ордена!

Периймивовк останній раз затягнувся їдким димом махорки, кинув цигарку розтоптивши її валянком. Петренко мовчки розглядав великий палець рукавиці. Периймивовк подивився на його, але той мовчав, невідриваючи свого погляду від рукавиці. Оповідач здивив плечима й солодко позіхнувши, перевернувся на другий бік. За хвилину було чути його нерівний віддих, що переходив в легенький свист. Аж тоді Петренко не знати кому, кинув:

— Цяцька — цяцькою, але з 4-ої — рожки та ножки! Гади . . .

*

* * *

Вогневі позиції другої батерії сховані під сосно-

вим лісом і мабуть найближче висунені до першої лінії фінських укріплень.

У кілометровій віддалі від батерії на самому шпиці горбка, який є пануючою висотою над пологою рівниною, що закінчується гранітними наддолбами, міновими полями, а ще далі, переходить у перший пас земляних укріплень — ДЗОТів, — капітан Карниш наказав перенести АНП командира полку.

Із невеселими думками я йшов тепер на його виклик. Чи встиг вже він пов'язатися з штабом дивізії і що буде тепер, коли він довідався, що комісара там немає? А може якимось чином йому стало відомо про таємниче зникнення Микули? А може... може Микула попався? Ця думка так глибоко засіла в моїй голові, аж мурашки полізли попід шкірою і як не дивно, мене починала мучити спрага.

Я зменшив кроку, й на хвильку зупинився. Клята думка не тільки відбирава спокій, але сковувала навіть рухи. Я мусів за всяку ціну її позбутися. У моїх руках раптом опинилася боклажка з спіртом. З якимось озлобленням довго тягнув пекучу рідину, відчуваючи, як неспокійна думка поволі, але певно, розчиняється в спірті, бліднє.

І пригадалися чомусь слова Микули, що я, мовляв боюся власної тіні. Ні, Микуло, — думав я продовжуячи свій шлях, — ти помилився. Не всі ті хто народаються під полудневим сонцем, мусять мати гарячу вдачу. Часом холодний спокій вартий багато більше.

Ex, Микуло, Микуло! Вдача твоя степова непокірна. Де ти тепер? Чи побачимося коли з тобою? Чи зрозуміємо колись один одного, чи зрозуміє нас світ, у цих сірих фронтових кожушках, нас у чужих вояць-

ких одностроях? А добре, добре знати, що під оцією ненависною нам уніформою, ще не перестало битися серце, українське серце, отих Микул, Петренків, Дерев'янків з думками невмирущими!

Ще довго міркував би над різними речами, коли б не оклик вартового, який стояв при вході на вогневій позиції. Поминувши варту, я раптом помітив капітана Карниша. Він побачивши мене, пішов мені назустріч. А коли нас розділювало не більше десяти кроків, він зупинився. Я бачив, як він намагався припалити цигарку, але сірник раз-по-раз лише блискав і цигарка залишилася неприкуреною. Проте капітан продовжував свою пробу й навіть не глянув на мене тоді, як я зупинився біля його, салютуючи. Аж тепер я відчув, що розмова між нами буде зовсім коротка.

Випитий спірт додав мені більшої певності, й незуважливість капітана почала дратувати мене. Я переступив з ноги на ногу й кашлянув раз, удруге. Карниш глянув на мене й на його вилицях заграли нервові живчики.

— Що ви наростили, матері вашій ковінька! Га? — І Карниш безнадійно махнувши рукою, повернувшись, й пішов догори твердим, військовим кроком. Я пішов слідом за ним. За хвилину ми проминули накриті білимі сітками гармати й лише на мить були затримані комбатом, який запропонував Карнишеві охорону, мовляв, шлях до КАНП* небезпечний і якби чого не вийшло, але Карниш мовчки показав йому на мене і так само мовчки пішов ледве помітною стежкою догори. Я, знявши з плеча автомата, рушив за ним.

*) КАНП — обсерваційний пункт командира полку.

Стримуючи схвилювання, я оповів йому про те, що сталося.

— Ну, що ж, — сказав мені Карниш. — наварили ви каші! А от тепер, того, що сталося, звичайно не повернеш. Що ж, туди йому й дорога йолотові. Але за одно мізерне життя, — раптово вибухнув Карниш, — ви наложите головами всі! Бач, задумали отаманію розводити? — Карниш починав сердитися. — Вчилися ви і... і чорт його знає, до якої премудrosti дійшли! Знаю, знаю, — перебив він моє пояснення таки на першому слові, — кругова порука, що? Микула не винен, Кириченко також не винен. А чому Петренко тримав варту біля штабової автомашини? Хто його там поставив? — не на жарт розсердився Карниш. — Ні, Кириченко, ти того, — пробував уже спокійніше говорити Карниш, — не мороч мені голови, бо я, брат, стріляний птах і знаю що й як? Розумієш? Мені бач дивно, тричі дивно, що ви, молоде покоління... Сам знаєш. Комсомольці? — Рапотом запитав він мене й зупинився. Я підтвердив і винувато здвигнув раменами.

Карниш не міг стримати посмішки й перший раз за довгих два місяці засміявся.

— Що ж, не довіряєш старому? Це нічого, може воно й ліпше. За дві години ми почнемо промощувати шлях для наступу піхоти, а покищо — справа комісара не вийшла на верх, сподіваюся, що вже й не буде відома нікому. А ти знаєш, — знову повеселішав Карниш, — що багато комісарів і політруків просто зникають у невідомий спосіб, мабуть отак, як наш Забєлін. Вчора я дістав секретний наказ по цьому ділі.

Слухай, — звернувся він до мене по короткій мовчанці, — коли б що до чого — запам'ятай, що Забєлін від'їхав бронемашину трибуналу в штаб дивізії. Про це знають і можуть підтвердити, коли б зайшла потреба, штабові писарі й заступник комісара, молодший політрук Крюков. Н а к а з у ю ! А щодо Микули — будь спокійний. Цей так легко не пропаде ніде. Він уже десь пристав собі до якоїсь з розбитих частин і шукай тепер вітру в полі!

По-діловому розв'язавши оце складне питання, Карниш поклепав мене по плечі, входячи до КАНП. Аж тепер я зідхнув з полегшенням. З плечей звалилася тяжка гора, що придавлювала мене всю дорогу.

* * *

Дружньо заревли гармати по всій лінії фронту, засвистіли розсікаючи морозне повітря тяжкі стрільна артилерії, труснули землею безконечні вибухи розривів і застогнало збуджене з глибокого сну тихе місто над морем — Віпурі.

У холодній сніжній імлі, з укріплень насторожено глянули на схід дула гармат, заметушилися люди в підземеллях, прикрипіли руки до ручок кулеметів, поспішно закривалися замки автоматичних пушок за схованими в гарматній пащі стрільнами.

Найжився смертоносний пас заливобетонних укріплень-ДОТів, вишкіривши зуби протитанковими стовпцями-пірамідами — горів бажанням непосильного реванжу, а проте... чомусь вичікував!

— Ех, Віпурі, Віпурі! Не встояти тобі перед шаленим наступом цих армій! Жорстокі фрагменти доби!

Проснулася сувора північ від реву гармат і... не стало терпцю оборонцям! Заговорили фінські ДОТи гарматним вогнем, відповіли на виклик, потвердили своє рішення боротися до загину. Почалося.

З глухим стогоном розірвався фінський набій на вогневій позиції другої батерії: тяжка експлозія розкинула гарматну обслугу на всі боки й повзав комбат, звиваючися в передсмертній агонії і даремно підтримував розпорений осколком живіт, залишаючи на снігу криваву стежку...

— Прийшла черга піхотинцям. З неохотою піднімалися вони, розгортуючись густими розстрільними до наступу...

— “Нет такіх крепостей, яких большевікі не моглі би взяти!” — відрубуючи кожне слово, заговорив до мене Карниш і нахилився та близько в мій бік, що я відчув його нервовий віддих на своєму обличчі, ледви чутно додав: — Чужими руками! Запам’ятай на все життя, Стъопа. Ч у ж и м и руками!

І пішли піхотинці в наступ. Ось уже перші, проріжені батальйони біля гранітових наддолбів.

— Та-та-та, — затріскотіли кулемети з укріплень, — га-х, га-х, — підтримали їх подихом смерти гармати й закипіло, загуло все довкола, перемішалося прокляття, розпусливий крик, стогін і потонуло все навіки в симфонії жаху й смерти...

Тепер фінські стрільна лягали все ближче й ближче наших позицій — вони щупали наші зади. У КАНП ставало щораз гарячіше. Зненацька вороже стрільно розірвалося десь зовсім близько. з правого боку. Карниш кріпко виляявся. Не зважаючи на те, що кулі до-

сягали навіть сюди, він стояв на повний зріст, оглядаючи через далековид поле бою; його руки помітно тремтіли.

— Товаришу капітане! — шарпнув я його за полу кожушка, — вважайте, небезпечно! — Він опустив цейса, глянув на мене:

— Жити — не мусимо! Плисти — м у с и м о ! Памятаєш Помпея? — закричав він до мене, перемагаючи клекіт бою і знову піdnіс до очей далековид... Та в наступній хвилині він похитнувся, лише на мить нахилився на сніжний берез окопу, потім безвладно посунувся вниз, впавши біля моїх ніг.

Я поспішно нахилився над ним. Карниш якось винувато пробував посміхнутися, але вуста його вже злиплися червоно-темною живицею. Я спробував їх обтерти полою маскувального халату, а капітан намагався говорити.

— Ки-р...ичен... ко. Передай третій батерії... щоб відкрила... вогонь. На... лівому... крилі... нова... фінська... вогнева... точка. Матері їх... ковін'ка. Ні за... цапову душу... згинуть... два батальйони. Ех, прийшов... кінець. Ляйтенант Капідзе... обійміть... команду... Карниш закрив очі і, з його уст почала поволі стікати кров.

Ляйтенант Капідзе, затиснувши зуби, оглядав рану на грудях капітана, а я тимчасом чекав біля телефоніста, який намагався пов'язатися з комбатом третьої батерії.

Карниша мучила рана, він скреготав зубами, стримуючи біль, що викривив його обличчя страшенною мукою.

За яких десять хвилин ревнули гармати третьої батерії і фінський ДЗОТ зник у хмарі вибухів.

— Плохо. Больно плохо, — сказав до мене Капідзе, скінчивши перев'язку, й показав на капітана, який тепер трусився від холоду.

Я скинув свого кожушка, залишивши в фуфайці, й накрив ним Карниша.

— Не поможе, — сказав мені Капідзе, — треба б лікаря . . .

Я безрадно оглянувся. Біля телефоніста лежала фінська санітарна колиска, на якій я тепер зупинився, як на останньому рятункові.

— Товаришу лейтенанте! — звернувся я до Капідзе, — якщо дозволите, я спробую відвезти капітана до нашої санітарної машини.

— Да. „Карашо”, — згодився лейтенант, — якщо вам це вдасться. Валяйте, я обійдуся й без вас.

А бій кипів, розгорючися все більше й більше. Фінські стрільна все дужче й дужче вили над нашими головами й хріпко рвалися, трясли землею в безсильній злобі, — укріплення завзято боронилися.

Час до часу сильні експлозії перемагали канонаду бою — це летіли з страшним гуркотом в повітря квадрати мінованого поля разом з тими, що вже досягали укріплень.

Чекати було неможливо й я рушив у небезпечну дорогу. Кулі, що залітали навіть сюди, дрижчали осами над головою, щохвилини падаючи то там то тут, майже рядом зі мною. — Фіть, фіть — співали так знану мені мелодію смерти, піднімаючи за собою помітний димок сніжної куряви.

Дорога з горбка спускалася в долину, від якої лише подати рукою, стояла стіна лісового масиву. Там і повинна би була стояти наша санітарна автомашин. Раптом над моєю головою засвистіло тяжке артилерійське стрільно. Я, керуючися якимось інстинктом, з силою шарпнув колиску з Карнишем до себе, даючи їй дорогу, й вона понеслася стрілою в долину. І саме в пору. У наступній хвилині щось скопило мене в свої дужі обійми, загуркотіло й піднісши мене вгору, кинуло з страшеним вереском далеко від себе.

* * *

Я розплющив очі. У тій же хвилині над моїм ліжком нахилилася постать у білому.

— Здається, що буде жити, — сказала біла постать, мабуть до другої, — сильний на диво організм.

— Так, — потвердила друга, — тепер витримає.

— Де я? — хотілося запитати, та не вистачало сили, я знову втратив притомність.

З оповідання медсестри я довідався про свою контузію. Правда, лікар заборонив мені говорити, бо моя нервова система була так напружена, що кожне слово могло покласти мене до ліжка раз і назавжди. Я терпеливо чекав на своє виздоровлення в польовому шпиталі дивізії, який примістився в колишньому фінському шпиталі.

Советські війська вже встигли здобути Віпурі й тепер чулося канонаду кілька кілометрів на захід, де йшли вперті бої.

За декілька днів (я вже міг рухатися без посторонньої помочі), мене викликали до штабу дивізії.

У штабі дивізії на мене чекала радісна несподіванка. З огляду на стан здоров'я, мене відкомандировувався в довготермінову відпустку (так було зазначено в моїй командировці).

— Ваші заслуги перед родіною — будуть належно відмічені, — похвалив мене сам комісар дивізії.

Капітан Карниш лежав у безнадійному стані й незважаючи на моє гаряче прохання його побачити — я не дістав дозволу.

Задихалося в згарищах мовчазне Віпурі. Сплондроване, в руйнах, лежало воно притуливши до моря, як і перше. Його відвіні мешканці, неначе вимерли. На станції булиsovетські залізничники й хоч по місті, на мурах, будинках красувалися російські відозви до населення фінською мовою, але не було охочих, які хотіли б їх читати.

Різноманітне вояцтво заповнювало вулиці. Крамниці сумно дивилися розбитими вітринами, а на підлозі валилися рештки якихось речей.

За декілька днів, далеко позаду залишилася непривітлива, сувора північ. День і ніч шаленно гнали тягарові експреси, навантажені здобиччю ...

Переїздом через Москву я купив у кіоску газету й тут вже прочитав на першій сторінці хвилююче звідомлення: „На фінляндському фронті — замирення”.

— Дорогі побратими, розвідчики, — подумав я, ховаючи газету, — я ще з вами зустрінуся! А може...?

Недокінчені мрії розставали в широких просторах, тепер назустріч потягові бігла весняна, запашна земля соняшного степу ...

*

* * *

Колеса витанцюють одноманітний танок на стальових рейках і експрес шаленно мчить на південний схід, залишаючи за собою хмару чорного диму, що поволі розходиться сивим туманом і з неохотою стелиться на збуджену весною чорну землю.

У комфортабельному купе першої кляси "Москва — Сочі", вигідно відкинувшись своє масивне тіло на спинку дивану, сидить середнього віку мужчина, зануривши носа в найновіше число газети "Правда".

Його колючі очі швидко перебігають по передовій статті й, незнайшовши опори для своїх думок там, де їх мабуть ніколи не було, повільним рухом руки відкладає газету з виглядом втомленої людини.

І не знати, чи цю людину втомлює швидкість експресу, чи об'ємиста пляшка з золотистою рідиною, що переливається райдужними краплями при яркому свіtlі електричної лямпочки.

Напроти його, напівлежачки на такому ж дивані його одинока попутниця, ще досить молода жінка з правильними рисами дещо пережитого обличчя. Вона також зайнята, бо розглядає кінчики своїх пальців, що закінчені дбайливо загостреними нігтями та нагадують пазурі дикого птаха.

Тимчасом мужчина наливає до тільки що спорожненого бокалу, тягучу рідину. Його руhi повільні й впевнені, здається, що ця людина звикла до мірного погайдування вагону, неначе ціле своє життя провела на колесах.

— Харков! Харков! — викриkuє кондуктор переходячи коридором вагону.

Експрес поволі зменшує хід, зупиняється.

На пероні вже давно метушаться пасажири. Вони бігають від вагону до вагону. Десятки рук простягають свої квитки кондукторам, які вже не раз і не два продовжувані печатками станції, але без успіху.

— Мест ніє! Мест ніє! — надриваються за звичкою кондуктори, стоячи при замкнених дверях вагону. Дехто нагороджує кондукторів кріпкою лайкою, але її, лайку, вони чують не вперше й мабуть не востаннє і сприймають її зовсім спокійно, як буденну, необхідну річ.

Буває і так, що хтось догадливий простягає разом з квитком останню десятку, тоді кондуктор робить заклопотаний вигляд і особливо уважливо переглядає квиток, а як натовп перекочується, кондуктор поспішно відчиняє двері й догадливий у тій же хвилині щуром зникає.

Станція гуде. Наростає гамір. Не зважаючи на метушню і крик, від якого гуде станція, на пероні стоїть самітний пасажир, обпершися плечима об залізний стовп, на якому скупо блимає електричний ліхтар, і спокійно курить. Він не приймає участі в загальній метушні, хоч до відходу поїзду залишилося не багато часу. Біля його ніг спочиває напівпорожній вояцький мішок. Зодягнений він зовсім по-зимовому в сірий залязений кожушок, на голові шапка вуханка, яка насунулася на саме чоло, а на її відлозі видніється ледве помітна червона п'ятикутня зірка, що сковала свої ріжки в волохатій, густій вовні.

Він стоїть і байдуже приглядається людському потокові, що облягає вагон за вагоном, перекочую-

чися десь далі з слабо жевріючою надією: може в наступному вагоні таки знайдеться місце!

Зненацька удар станційного дзвінка перекреслює ту останню надію та мабуть пригадує людині під стовпом, що тепер наступила й його черга спробувати щастя. Він легко підносить з землі свій одинокий багаж і скеровує своє рівномірні кроки просто до вагону першої класи.

Світло від ліхтаря кондуктора падає косим промінем на його ноги в валянках і з кожним кроком підстрибує все вище й вище й нарешті зупиняється на обсмаленому морозними вітрами обличчю.

Світло кондукторського ліхтаря щонайменше турбує вояка, він з тим же холодним спокоєм піднімається по східцях вагону.

Здивований кондуктор аж тепер пробує загородити йому дорогу, але побачивши, що спокій цієї людини не віщує нічого доброго, опускає безрадно руки, хоч і намагається в останній хвилині його зупинити, але вже без давньої певності.

— Товариш воєнний! Етот вагон дальнего следованія для ответственных работников... Следующий ваг... — останнє зауваження кондуктора не має базаного висліду.

— Відчини, — каже людина втомленим, хоч дещо підвищеним голосом, — відчини.

Услід за цим розлягається другий удар станційного дзвінка.

Кондуктор розгублено відмикає двері й вояк зникає в відкритих дверях вагону саме впору — третій дзвінок на мить перемагає гамір станції, йому відпові-

дає свист паротягу й експрес здригається й поволі, якби нехотячи, набирає розгону й залишає станцію.

Людина в кожушку зідхає з полегшенням, а на згадку про останню заувагу кондуктора — легенька усмішка перебігає по змарнілому обличчі й вояк з огидою спльовує.

Уже давно зникли станційні будинки й місто, освічене тисячами вогників, залишилося десь праворуч. І ось тепер назустріч експресові біжать телеграфічні стовпи, й залізні роботи-самафори десь в далині поспішно підносять свої кострубаті руки догори з зеленим світлом — Шлях вільний!

Вояк, ще довго стоїть біля вікна, вдивляючися в спокійні вогнідалекого міста, потім відриває свій погляд від вікна й переносить його на вузенький коридор вагону й без вагання примошується на, ще вужчому карнизі біля вікна, що виступає на кілька сантиметрів від стіни вагону. Ця людина навіть не мріє про вигоду, вона давно вже забула про такі речі.

Під мірне погойдування вагону, під одноманітний стукіт коліс, — голова червоноармійця лягає на груди й тяжкий, нерівний віддих наповнює коридор.

Тимчасом в купе, якраз того, напроти якого заснув вояк, відбувається цікава розмова.

— Генадій! “Как вам не стыдно...” Хіба ж оті сірі кожухи не боронили советської влади?!

— Да. Да, воно звичайно, — по-кошачому муркоче мужчина з довгим носом, що тепер нагадує болгарський перець, — тільки ж... що за нахабство? Усівся перед самими дверима, навіть пройти незручно!

Мужчина знову хвилюється і знову заглядає через щілину в дверях на коридор.

— Ви тільки подивітесь, Зінаїда Павлівна, — звертається схильований мужчина до своєї попутниці (а може й дружини, скажімо, командировочної). Вона зовсім не думає здаватися:

— Я не розумію вас. Замість того, щоб попросити червоноармійця до купе — ви непотрібно обурюєтесь! А чи гарний він? — каже вона трохи згодом, витягаючи своє гнучке тіло на дивані й не витримавши своєї ролі до кінця, заливається сміхом таким незвичайним і неприродним, що значіння його не міг би зрозуміти ніхто, за винятком самого Генадія.

Поки триває суперечка, по коридорі йде якийсь пасажир і раптом зупиняється перед сплячою людиною, яка перегородила йому шлях у цьому місці.

— Ей, братішка! Що ж це ти віддав кінці від непривітного берега?

Почувши розмову на коридорі, з купе боязко висувається голова Генадія.

— Товаришу воєнний! — Мужчина з купе прибирає офіційну позу, видно, що він звик наказувати. — Ця людина мабуть не зовсім твереза. Проведіть її до сусіднього вагону!

Голова пасажира повертається на дебелих м'язах в той бік, звідки походить голос і при свіtlі, що падає крізь відхилені двері, на хвацько перекошений безко-зирці золотіють літери: “Береговая охрана чёрноморского флота”. Моряк без слова повертається знову до сплячого червоноармійця і з силою, яка збудила б навіть мертвого, починає трясти його за плече.

За хвилину червоноармієць пробуджується, протираючи заспані очі, й здивовано дивиться на двох людей, що стоять біля його. Потім мовчки підводиться й стає на повний зрист, розправлюючи плечі.

— Що сталося?

Від такого несподіваного питання, голова Генадія боязко мандрує за двері, а на обличчі моряка відбивається помітне здивування.

— Та тут, понімаєш, таке діло вийшло, — шукає оправдання чорноморець. — Некультурно ти пришвартувався, братішка... Підпив собі трохи, що? Бачиш, тут один гражданін невдоволений твоєю присутністю.

Нарешті червоноармієць розуміє, що сталося.

— То, кажете, невдоволений? Ну, в такому разі було б краще, якби ми помінялися з ним місцями!

— О! Та ти, братішка, як бачу, бойовий! — задоволено посміхається чорноморець. — Чи не з Фінляндії повертаєшся? — в очах чорноморця вперта цікавість.

— З Фінляндії, — з неохотою відповідає вояк, скручуючи цигарку.

— Кажеш, фінові амба! — пробує нав'язати розмову чорноморець. І не діставши відповіді, живо додає:

— Додому, значить, відпустили?

— Відпустили, — байдуже відповідає вояк, прикурюючи цигарку.

Чорноморець міряє крадькома високу постать червоноармійця з ніг до голови.

— І ти оце після фронту спиш на підлозі? Та й марний же ти дуже, ледве тримаєшся на ногах, значить... А я спершу думав, що ти випив на радощах, — криво посміхається чорноморець.

— Випив? — з неохотою повторює вояк. — Життя фронтового випив, то й по-неволі станеш п'яним. Так то ...

— Чекай, — каже чорноморець і простягає воякові широчезну руку. — Будьмо знайомі. Я Кукса. Сергій Кукса ...

— Приємно, — каже вояк, стискаючи руку. — Степан Кириченко.

— Ти розумієш, ота шкура, що сидить у купе, — оправдується Кукса, — каже що ти, мовляв, випивши. Ну а я, вибач мені, й потурбував тебе непотрібно. Новий знайомий Кириченка ніяковіє. — Знаєш що? Давай підемо до купе. Думаю, що воно порожнісеньке та й посидимо, поговоримо. Розкажеш, як воювалося та й взагалі цікаво ...

— Дякую за пропозицію, але незручно турбувати “ответствених работников” та й взагалі, не можу тобі нічого розказати цікавого, бо на фронті мало цікавих речей. Та й пощо турбувати ту людину, яка заплатила гроши за місце в купе?

— Та ж ти, — Кукса нахиляється до мого обличчя і я чую його неспокійний віddих горілчаного присмаку, — ти ж кров проливав за родіну! А той паразит на м'яких диванах буде вилежуватися? Та я його жолоба в одній секунді посаджу на мель. — І поки я спам'ятався, він рішуче наліг плечем на двері, які з тріском відчинилися, даючи Куксі дорогу.

— Добрий вечір! — привітався Кукса, мабуть побачивши в купе жінку, він трохи зм'як. — Вибачте, що вас потурбували, — звернувся він до жінки, зовсім не звертаючи уваги на мужчину, який засовався нетерпля-

че на дивані. — Знаєте, такий випадок, — і щоб підкresлити справедливість своїх слів, — показав очима в мій бік злегка повертаючися на місці, — людина з фронту фінляндського їде в відпустку й як бачите, спить в коридорі, просто на підлозі . . .

Жінка, глянувши з помітним хвилюванням на кремезну, мускулярну будову чорноморця, вигнулася панteroю на дивані й поспішно запропонувала:

— Сідайте. Прошу. — А до мужчини: — Генадій! Просіть воєнних сісти.

— Да. Канечно. Садітесь, — скривився мужчина, ледве пануючи над собою.

— Роздягайтесь, товаришу воєнний, — підхоплює й собі Зінаїда Павлівна, завваживши мою нерішучість, чи то з вічливости, чи з палким бажанням зробити ще одну прикрість Генадію.

Не тяжко завважити, що між цим подружжям (якщо це дійсно подружжя) існує мабуть віддавна натягнене відношення. А зрештою, нічого дивного в тому й немає, бо різниця таки дуже виразна: повний життя піон і мімоза з ботанічного городу!

Мужчина заспокоює своє хвилювання цигаркою, затягуючися пахучим димом.. Раптом помітивши кубіки на петлицях мої "гімнастіорки", мужчина поволі заспокоюється. А коли на виразне прохання Зінаїди Павлівни, — я називаю своє прізвище, — нахмурене чоло ответственного работника прояснюється, проте, ще деякий час панує прикра мовчанка. Зінаїда Павлівна довгим, наказуючим поглядом міряє цю людину й вона під німим тиском гнівних очей називає своє прізвище: — Паратов. І покищо все. Він все ще мовчить.

якби щось пригадавши, починає старанно переглядати "Правду".

Я не маю ніякогісенької охоти не тільки говорити з ним, а тим більше перебувати в цьому товаристві й уже остаточно хочу здійснити своє бажання, як він, відірвавши від газети, повертається до мене.

— Ізвеніте. Как ваша фамілія? Степан Кіріченка? Еслі не ашибаюсь — ви представлени к награді!

— Może, — цілком байдуже відповів я йому. — Зрештою, це для мене не має значення, — якось необдумано вихопилося в мене.

— Почему? — здивувався цим разом Паратор. — Ви не довольни наградою?

— Справа не в нагородах, — пробував я виправити свою неуважливість.

— Замечательно, — і Паратор над чимось задумався. Згодом: — Ви руский?

Тепер уже я насторожився. І чого він до мене пристав? А я до його:

— Ні, я — українець.

— Ну, да єто все равно. Ви с Ростова? — тягнув далі Паратор.

— Так. Там живу, тимчасово.

— Гм... Цікаво, — і Паратор відожив газету в сторону.

Кукса, що в цей час був зайнятий інтимною розмовою з Зінаїдою Павлівною, яка не знати нашо розглядала широчезну руку чорноморця, — повернувшись до мене й на обличчі засяяла радісна усмішка.

— Та ми ж, так би мовити, земляки! Таке знайомство варто було б відмітити.

— Ми ще його відмітимо, — якось двозначно кидає ці слова Паратор, зиркаючи по-вовчому в мій бік.

Тимчасом, Кукса перескакує поглядом з мене на порожню пляшку на столі й нарешті зачіпається за темні очі Павлівни.

Вона розуміє нехитре бажання моряка.

— Генадій! Чи не могли б ви потрудитися знайти в вашому чемодані щось випитъ?!

Цього, здається, вже досить, щоб переповнити чашу терпінь Паратора. На його фізіогномії і без того відражаючій, з'являється така огіда, якої не міг би до-конати ні один артист світового маштабу. Це обличчя міняється немов шкура хамелеона! Але він все ж таки дістає бажаний напиток.

За хвилину, коли пляшка вже стоїть на столі, —
могутня Павліна не витримує.

— Це ж зовсім не те, що я вас просила. — Убераєт
ету гадость!

— Яке товариство, — така й горілка, — посміхається задоволено Паратор.

Я відчував, як кров все більше й більше припливає до голови. Я вже нічого не чую й не бачу... Передо мною та сама порода Забеліних.

... Невдалося загамувати мені розшарпаних нервів, застукала кров вимагаюче в скронях... Де ж я був, коли повз мене прокотилося це пекельне життя так помітне тепер і страшне?... Так ось хто править нашою безклясовою державою!... Забеліни, Паратори... Повій!... (подумав). А в голос:

— Я розумію тепер вашу огіду, Паратор!... —
Майже закричав, неволодіючи собою... — Будьте спо-

кійні! Ми ніколи не шукатимемо вашого товариства. Ми знаємо собі ціну, як знаємо також і те, яку гадочу породу ми вигріли на своїх грудях!... Та прийде час, сподіваюся, що ми ще з вами зустрінемося!... — Я вискочив на коридор...

— Да-а, фронтовик, нічого не зробиш... Гарячий... — І Кукса з тріском зачинив двері купе... —

— До скорого свідання, — наздогонив мене на коридорі хриплий і відражуючий сміх Паратова.

..... Так ось де та правда?! А може це лише випадок, збіг обставин? — закрадалася думка, що намагалася в останній хвилині розвіяти сумніви. Ні, ні, — переконливо говорила інша — зміряй пройдений шлях, оглянься на своє дитинство. Чи ж воно не подібне до мільйонів інших, таких, як тих?... Тебе обкрадають на кожному кроці; в тебе вкрали дитинство, у твого народу вкрали історію! Пригадуеш своє життя, подивися на широкі степи, на обшарпане село українське, яке ти покинув не по своїй волі, тиняючися з місця на місце, щоб втриматися на поверхні. Ти завжди був лояльним супроти влади, борючись за своє існування, ти терпів в ім'я майбутнього, що манило тебе своїми преспективами. Ти грудьми боронив ту владу, що нічого тобі не дала в минулому, що звикла лише брати від тебе!

Я поволі приходив до притомності, відзискуючи рівновагу. Переходячи з вагону до вагону мое вухо вловило нескладні акорди якоїсь музики.

Це „плакала” гармонія, — „поезія московських деревень”. Я зупинився, прислухався.

До мене долітали уривки якоїсь пісні, що нароста-

ла все більше й більше. Нарешті показався й сам музика в темних окулярах. У переповненому вагоні третьої кляси все затихло, принишкло й вичікувало.

— „Все бліже советская пехота... Падлец Манергайм — белофінський мудрец — ползет посіневший із дота!...” — співав сліпий гармоніст. З театральним хистом вібрував його старечий голос у притихлому на мить вагоні.

Скінчивши останній рядок пісні, він протягав баночку від консервів то в один, то в другий бік, до якої час до часу сипалися дрібні гроші.

Музика поволі зближався до мене й я уже чекав на його з грішми в руці, як раптом, спереду мене, підвівся якийсь пасажир і витягнувши руку допереду так, що ледве не зачепив нею темних окулярів сліпця, зашелестів паперовим банкнотом попід самим носом нещасного:

— Ей, ти! Співай тепер для мене!

У вагоні почулися вигуки обурення.

Гармоніст повертає голову вліво і вправо й нерішучо переступав з ноги на ногу, мабуть не знав сердечний, як вийти з цього прикрого становища.

А обурені голоси все кріпшали.

— Пустіть його, хай собі йде! — звернувся до тієї людини, що перегороджувала шлях сліпцеві своєю неймовірно довгою рукою.

— Йдіть собі й не співайте більше... Ось — і я положив йому до бляшанки кілька карбованців...

Тепер цілий вагон звернув увагу на нас й запитуюче вичікував.

Я легко відсунув руку з банкнотом, даючи дорогу

сліпому. Але пасажир у тій же хвилині різко повернувся до мене.

— А ти що за персона? Провалюй!... — І він пхнув мене рукою у груди.

Кров ударила мені в голову: забухали гармати,, заіскрився сліпучо-білий сніг — все закрутилося в божевільному танці... Комісар Забелін, Дерев'янко, Параторов, людина з обличчям оранг-утана і нарешті відгодована морда з бакнотом, — усміхнена, задоволена.

Я кинувся на людину з банкнотом. Вдарив з усієї сили на відмаш по масній пиці раз, вдруге...

Більше й не було потреби — людина без крику засточилася й упала безвладно на підлогу.

Хтось крикнув. Якась жінка запищала пронизливо на цілий вагон. За хвилину в вагоні кипіло, наче в кітлі

Я не пригадую як і коли я опинився на площадці вагону. До мене, ще довго долітали окремі слова, реченнія.

— Фронтовик. Бачите, який збідований, мабуть з Фінляндії, — жіночий голос.

— Та ж певно, що з неї — у валянках, хіба ж не бачили?...

Мені було все байдужим. Я старанно витер об полу кожушка праву руку. Вона була до бридоти слизька, мов шкіра плаzuна.

*

* * *

Тільки тепер усвідомивши, яким нерозважним я був у розмові з Параторовим, я задумався. А думати таки було над чим. Оминувши страхіття фінляндських боїв, перейшов я клаптик далекої півночі й хоч смерть

не раз і не два стояла вичікуючи за плечима, — я повертався додому живий. І ось тепер, вийшовши цілим з пекла, нерозважно розв'язав той нервовий вузол, який так старанно беріг останні, свідомі роки. Не витримав. Не витримав, а пробував освідомлювати інших. Пародія судьби. Тепер, як ніколи, мені потрібно було б відпочити, — відпочити тілом і душою. А потім. Що варта розмова з тим Паратором? Хіба ж він один? (Ах, Карниш!). Або ця прикра історія. Пощо я бив ту людину? З такими думками я вийшов на якісь станції, щоб підкріпитися чимось у буфеті. За склянкою чаю я просидів непомітно цілу годину, упорядковуючи свої думки, а як вийшов на перон — поїзд уже давно від'їхав. — Ну й чорт з ним — подумав я, оглядаючи станційну будову. І хоч я рвався якомога швидше додому, — тепер я навіть зрадів тому, що прогавив потяга.

На мое щастя на станції стояв тягаровий потяг, який уже збирався покинути станцію, і я, довго не міркуючи, заліз до гальмової будки. За хвилину, товаровий, летів, дихаючи на повні груди, а я задоволений своєю самітністю, під одноманітний скрегіт коліс, більше не думав про те, що повинно б чекати мене не сьогодні — завтра. Сивий туман полуночю закривав уперто очі, м'язи що далі тратили свою пружість, кволішали й думки поволі тратили між собою зв'язок. Тепер мені було все байдуже. Ще кілька хвилин — голова впала безвладно на груди і вже нішо не могло відірвати мене від сну.

Тягаровий, розриваючи грудьми весняне повітря, гнав як навіжений на південь... Я вже збудився, як

у вечірніх сутінках показалися вогні знайомого міста, а тепер, щось хвилююче на мить розбудило приспани почуття — стрепенулося зачерствіле в боях і походах вояцьке серце. Стрепенулося та не надовго. Щось неясне, сумнівне підкралося зненацька, немов хижий звір запустило свої пазурі в душу, розриваючи її на двоє і, занило біля серця, якась тривога, мов електричним струмом пронизувала тіло. Хто його там знає, що воно таке?

Закутив, стоячи на площадці перед виходом, а як потяг заскрипівши гальмами зупинився — скочив із східців і попрямував до станції. Якийсь залізничник здивовано глянув на мене, мабуть призвичайся бачити тих, що поверталися з Фінляндії, лише раненими та обмороженими. А тут, бач, приїхала жива людина...

Перон. Тут ми прощалися. Як дивно все може змінитися за три місяці. Клео, Клео.

На станції, як і завжди метушня, гамір. Я поспішно перейшов залю третьої кляси — вийшов на вулицю. По-дорозі натрапив на якогось воячуна, що спішив від трамвайні зупинки до станції і порівнявшись зі мною, поспішно віддав пошану, мабуть в останній хвилині зауважив мої відзнаки. — Починається! — подумав я, защіпаючи з пересердя комір кожуха.

Без особливих пригод трамвай довіз мене до Будьоновського проспекту і я тут зійшов біля Чорного Універмагу. Трамвай повернув ліворуч, проспектом, а я пішов просто, вулицею Енгельса, хідником біля мського парку ім. Горкого. До свого помешкання я чомусь не спішився.

Тепер моя думка полинула до Клео. До милої, най-

дорожчої істоти. Чи чекає вона на мене? Чи може... Смішний ти, Степане! — якийсь внутрішній голос пerekонував мене. Згадай свій від'їзд на фронт, або той єдиний лист від неї... Чи ж після цього можеш сумніватися? Вона напевно писала й то не одного листа, інша справа, що листи не доходили. Та ж останніх два місяці їх ніхто не діставав у полку.

Від цієї думки мені зробилося так легко, як ніколи і я, не думав більше про ніщо, відкинувши геть усі сумніви. За чверть години я дійшов до Верхнє-Бульварної і почав роздивлятися, з помітним хвилюванням, за числом 47. Потрібне число було віднайдене, але я все ще стояв нерішучо перед дверима. Пролята нерішучість — думав я, припалюючи цигарку, й чув, як серце від радощів бунтується в грудях.

— Що й це й справді, неначе мала дитина, стою під дверима? — Недокурена цигарка зникла під валянком, а рука рішучо натиснула гудзик електричного дзвінка. Ще не встиг поправити шапки, як двері відхилилися й через отвір боязко висунулася голова літньої жінки.

Угледівши в таку пору вояцьку уніформу, — жінка не могла стримати переляку.

— Ой, Боже ж мій! — крикнула вона, ховаючись за двері.

— Не бійтесь, — промовив я до неї зовсім щиро й лагідно. — Я нічого не маю спільногого з НКВД... Я лише сьогодні повернувся з фінляндського фронту й шукаю за Клавдією Сабадаш... Вона мені писала, що живе в своєї товаришки Марії. Може ви її мама?

Обличчя жінки дещо проясніло.

— Марусю!... А ходи но сюди! — А до мене: — Заходьте, будь ласка, до середини. Знаєте, тепер такі часи... — шукала оправдання збентежена жінка.

— Мамо, хто там? — почувся дзвінкий голос з сусідньої кімнати.

— Гість здалеку, — відповіла жінка, дістаючи якийсь посуд. — А ви тимчасом роздягайтесь, мабуть втомлені й голодні, — сумно похитала головою жінка, витягаючи в міжчасі якусь тарілку.

— Вибачте, живе у вас Клава? — насмілився я нав'язати розмову. Жінка наче б не чула моого запитання.

— Марусю! І що ти там робиш, вітрогоне?

— Та йду вже, йду, — почувся голос з сусідньої кімнати, за ним відчинилися двері й у них показалася стунка та висока чорнява дівчина.

— Добрий вечір!... — піднявся я їй назустріч. — Я, Степан Кириченко, якщо пригадуєте... З фронту я. Чи Клава у вас більше не живе? Захвилювався я, поправляючи без потреби пояс.

— Ні, — якось жалібно вихопилося з грудей дівчини. — Вона не живе...

— В такому разі пробачте, що потурбував вас. Може знаєте її нову адресу?

— Ні, — якось боязко відповіла дівчина, думаючи про щось інше. — Вона залишила для вас листа... Ось я зараз, — Маруся зникла в другій кімнаті.

Холодний страх пройняв мене від голови до п'ят, я безрадно оглянувся по кімнаті. Може лист усе з'ясуеть, — жевріла остання надія.

Я поспішно, майже вирвав листа з рук ще більше

здивованої дівчини. Затиснув його міцно в руці, нена-
че боявся, що хтось попробує його відобрести в мене.

Душевна буря потроху вщухала — я поволі при-
ходив до себе, ховаючи листа до кишені. У кімнаті за-
панувала тиша, навіть було чути, як шкандинав го-
динник у сусідній кімнаті.

— Не хвилюйтесь... — намагалася потішити ме-
не Марія, — Клава так нетерпляче чекала вашого при-
їзду, все згадувала, турбувалася за вас... Але такий
випадок... Там у листі все сказано...

— Все сказано?... Що сказано?!... Та кажіть
же, ради Бога, що сталося! Де ж вона?

Дічина глянула на мене співчуваючи, похилилася
на одвірок дверей і... раптом голосно заплакала. Я
кинувся до неї, але мертві, холодні мов крига слова
зупинили мене на-пів дороги.

— Вона отруїлася... Клава... — й знову зайшла-
ся плачем.

Перед моїми очима затанцювали багряні кола, за-
кутилося довкруги все в страшному вирі: рев гармат,
сліпучо-білий сніг, кров, стогін і божевільний крик
Ур-пр-аа — все переплуталося в голові. Провалилася
десь у безодню підлога кімнати, мить і останню свідо-
мість проковтнула чорна пітьма.

Я слабо уявляв все те, сталося. Не пригадую,
як і коли опинився на вулиці, а про те я йшов вулицею
на-пів сонного міста, йшов не знаючи куди й пощо. Хо-
лодний вітер шарпав розхрістані поли кожушки, сту-
див тяжку голову, приводячи мене поволі до притом-
ності.

Перше, про що я згадав — був лист, останній
лист нещасної Клео. З якимось поспіхом я почав пере-

глядати кишені й заспокоївся лише тоді, як рука нащупала грубу коверту.

Винний бар був ще відчинений і я зайшов до середини. Людей в ньому не було так багато, я зайняв собі місце подальше, в на-пів темному від тютюнового диму, кутку... Тремтячими руками від хвилювання, я відкрив її останнього листа:

Любий, коханий, Забудько!

Коли читатимеш моого листа, мене вже не буде між живими... Але мужньо перенеси цей останній іспит! Витримай цю останню незгоду життя в ім'я нашого так короткого, щасливого кохання! Чуєш? Перенеси ще один тягар невдачного життя — бо лише сильним, на жаль, належить цей жоркий світ!

Бережи себе, будь розважним, бо мені Ти вже нічим не допоможеш! Знаю, що перед Тобою — крутий, тернистий шлях — шлях наших батьків! Але, про це — пізніше...

Щоб зрозумів Ти, що змусило мене відібрati собі життя — терпеливо вислухай мою коротку одисею...

Я народилася в родині селянина на Херсонщині. Мої батьки були одними з ліпших господарів на хуторі. Землі ми мали небагато, але невтомною працею, за короткий час, наше господарство, розтріпане громадянською завірюхою, підвелося. У той час, коли мені було сім років, мій батько раптом десь зник і я його не бачила кілька місяців. Потім я бачила, якихось озброєних людей, що прийшли в нашу хату. Вони щось шукали, перевертаючи все в хаті до гори дном, лаялися, кричали й погрожували мамі, мабуть питали за батьком...

Наступила страшна зима 1930-го року: впали

великі сніги, вдарили морози. Нарешті, вічно сердиті люди з'явилися знову! Тепер вони щось довго записували, примірювали чомусь батьківську одежду й весело сміялися. А як відходили — приобіцяли на другий день забрати описані речі, а мамі наказали до трьох днів залишити хутір... Ale того ж дня, пізно вночі, приїхав мій батько, ще з якимось чоловіком і не роздягаючись, почав виносити деякі речі на санки, якими приїхав. Тимчасом мене розбудила мама й поспішно почала збиратися в дорогу... За якої пів години ми покинули нашу хату. На дворі шаліла хуртовина, але ми рушили в дорогу.

Я збудилася аж тоді, як ми були в якісь залиничній будці, недалеко від станції.

Пізно вечером ми залишили станцію, всівши до потягу. Ішли дні, проходили ночі й, нарешті, ми опинилися аж на Уралі...

Минали роки. Батько працював десь на заводі, мама мила підлоги в якісь конторі, а я ходила до школи. Здавалося, що все було гаразд. Аж ось прийшов 1938 рік. Тепер мій батько приходив з роботи чомусь нахмурений, темніший від темної ночі, мовчки повечеряв. І довго, довго сидів за столом, не промовивши до нікого ні слова.

Якось увечорі, я поверталася з чимось від крамниці, й цілком випадково почула розмову моїх батьків, я прислухалася. Говорив батько:

— “Вона вже не дитина! Нехай іде!... Ти ж бачиш, що приходить кінець!... Хочеш, щоб згинула невинна дитина?...”

Я не витримала й зайшла до кімнати. Розмова обірвалася.

На другий день я лаштувалася до від'їзду.

У Ростові н/Д, жила моя тітка, отже тепер я їхала до неї “в гості”. На прощання мама з неприхованим болем у серці, попросила. “Тільки не пи-

ши нам, доню . . . Так треба . . ." І не сказала більше нічого. Незабаром я була вже в Ростові. Прошов місяць, наступив другий, а з дому ніякогі сенької вістки. Треба було щось починати, бо гроши, які я дістала від мами потроху вичерпувалися, а тітка була така бідна, що на її поміч я не могла розраховувати.

Я ще змалечку мала великий нахил до танців, а там, на Уралі я була цілий час у гуртку балету й танців. Отож, прочитавши одного разу оголошення про набір до балетної школи — я вирішила спробувати щастя. Іспити я склала досить похвально. Таким чином я стала студентом балетної школи.

Проминув рік, настав другий, а від батьків жадної вістки. Але оте мамине "так треба" — втримувало мене від писання листів.

Якось у літі приїхала мама й хоч вона запевняла мене, що вдома все по-старому, але в виразі її очей я бачила смуток і горе. Тільки тепер я зрозуміла, що я сама, що на допомогу батьків розраховувати було неможливо. Мама вкоротці від'їхала й я зашилася сама.

Потім . . . я зустріла Тебе. Твоя несміливість, розгубленість і ввічливість така природна та щира зацікавила мене з самого початку . . . Я мала химерну вдачу, бо ненавиділа тих, що вертілися коло мене, випробовуючи свою красномовність, що звивалися вужем біля мене, коротше: я не терпіла плазунів. Я мріяла про лагідного, спокійного мужчину — вірного приятеля. Такого я зустріла там, на пляжі й . . . це був Ти. Я не знала, що Ти думав про цю першу зустріч. Але сумніви мої розвіялися, як вдруге зустріла Тебе. Чи треба говорити, що я була щаслива? — Так.

Я покохала Тебе, мій любий, покохала раз і назавжди . . . Кілька місяців щастя і Ти від'їхав на фронт.

Не знаю чому, але, як Ти від'їхав, — я щиро молилася до Бога за Тебе, мій любий. Правда, незнаючи ніяких молитов — я молилася по-своєму, молилася, як уміла. Але твердо вірила, що моя тиха молитва дійде до Бога і Ти повернешся...

Пригадуєш моого листа в якому я писала про мій успіх у балеті „Червоний мак”? Від того дня й почалася страшна руйна... Після балету я вже збиралася додому, як до мене підійшов якийсь воєнний у товаристві артистки Марецької. По-знайомилися... Він пробував жартувати зі мною, але його жарти були грубі, як і сама його ведмедижа постать... Ми вийшли з театру й я побачила, що він намагається накинути мені своє товариство, тому я довго недумаючи, кинула йому щось на прощання й поспішно всіла до тролейбусу... За кілька днів я забула про цю пригоду...

Аж ось одного вечера хтось подзвонив до моєго мешкання (я вже жила в своєї товаришки Марії). Я відчинила — ще був він. Він, нечекаючи на моє запрошення, мабуть зрозумівши, що його від мене неможливо було сподіватися, рішучо зайшов до помешкання.

Можеш собі уявити, яке враження викликала його уніформа НКВД і капітанський ранг у родині Марії!

Він щось пробував говорити про моє невигідне помешкання, натякав, що можна б влаштуватися краще... Потім почав з зручністю лиса розпитувати про мою родину, ба, навіть згадав про Тебе...

Побачивши, що його присутність мені не бажана, він відійшов... А за кілька днів я дісталася викликання з'явитися до НКВД... Нічого непідозріваючи, я пішла на цей виклик... На моє не

мале здивовання, я була прийнята не ким іншим, як ним. Тепер його вигляд був холодний і офіційний. Він довго переглядав якісь папери на столі час до часу зиркаючи по-вовчому на мене, а потім, найшовши бажаний папір, почав мені його читати. Мені здавалося, що я не при своєму розумі ...

... Мій батько був арештований кілька місяців тому, як ворог народу ... Мені, що затайла своє походження, про яке я навіть не знала, загрожувало виключення з школи ... Я не вірила своїм вухам про те, що я почула ... Він, побачивши мое збентеження, почав мене заспокоювати, говорячи про якусь світлу будуччину, яка мене чекає ... якщо я ... тут він мені запропонував таку гидоту, від якої здригнулися б стіни ... Та сіни були мовчазні й ніхто не міг би підслухати цієї розмови ... Про це він також добре знов ... А коли я не витримала цієї страшної новини — розплакалася, він, щоб "потішити" мене, підійшов ближче ... і схопив мене в свої звірячі обійми ...

Я останнім зусиллям вирвалася з його рук і в наступній хвилині моя рука з силою опустилася на обличчя цієї тварини ...

Він опритомнів і казав мені йти геть ... За кілька днів мене виключили з школи, як доньку ворога народу ... Цілих два місяці я пробувала найти якусь роботу, але без успіху ... Він постарався про те, щоб мене ніде не приймали ...

Тепер на мене, якось косо дивилася родина моєї товаришки. Правда, Маруся пробувала взяти мене під свою опіку, але її батько натякав, що через мене його не сьогодні-завтра звільнять з роботи ... і Якщо додати ще, що моя тітка раптом померла на удар серця, то чи ж могла би бути для мене більша трагедія в життю? Без копійки в ки-

шени, без жадних засобів на життя, одна, самітня, гнана ізвірями в людській подобі... А тут, ще й від Тебе нема ніяких вісток!...

З цієї ситуації було два виходи: стати любовницею, повією, або покінчти з життям.

Я вибрала — друге... Бо іншого шляху для мене й не було... Прощай мій любий... Будь розважним... Зроби це для мене...

Твоя Клео...

Я вийшов на вулицю... Голова нестерпно боліла й у вухах дзвеніли тисячі дзвіночків менших і більших...

— — — — — — — —

Другого дня я прокинувся досить пізно в своєму помешканні. Мій співмешканець — старенький чоловік, що працював сторожем у "Tipi", вже повернувся з нічної зміни... Тепер я пригадав, що мушу з'явитися до воєнкомату — повідомити про свій приїзд. За годину я вже був у воєнкоматі... Полагодивши деякі формальності, здавши вояцьку уніформу — я був уже вільною людиною... Але, коли здавалося, було все полагоджене, мене раптом запросили до спец. частини, особливого відділу... В кабінеті на мене чекала ще одна несподіванка. Четверо людей в уніформі НКВД, піднялися мені назустріч.

— Степан Кіріченко? Іменем Союзу Советських Соціалістических Республік — ви арестовані!

Розмова з Паратором не пройшла марно...

— — — — — — — —

Там, де велетні-кедри глибоко пустили свої коріння в дику змелю, де стіною стоїть несходима сибірська тайга, де пасмо гір закриває своїм величезним хребтом початок “нового світу” — за колючими дротами безконечних таборів, жевріє людське життя. Тліють рештки непокірних рабів так званої “квітучої країни комунізму”.

Падають могутні кедри під сокирою каторжанина, падають колишні люди виснажені працею, холодом і голодом, але тепер вони вже падають свідомо. Вони прозріли!

Яке ж ім’я цій жорстокій стихії? Яка назва цій грізниці і дикій руїні душі, тіла? Хто ж вони, оці безіменні мученики?

І падають роки скреготом сталі, деренчать пили, стукають сокири по замерзлому дереві й ростуть усе нові й нові табори смерти.

Тимчасом страшні етапи посувуються все далі та далі на північ і схід, щоб поповнити ряди тих, що зітліли, відійшовши в вічність.

Жорстока й тяжка рука в диктатора. Вірні, як пси синьо-малинові кашкети, добірна сторожа, сittі вовковадиви. Тяжкі замки недолі.

Невже це він, отої “люб’ячий батько” своїх дітей, віддав їхнє життя на муки, пекельні муки? Невже ж і вони оті недобитки з фінляндського фронту, оті рештки з дивізій: 163, 44, 4-ої опинилися також тут? За яку провину?

Ta ж вони грудьми штурмували лінію Манергай-

ма, та ж їх гнали кулеметним вогнем в потилицю на фінські ДОТи. Так. Вони, оці рештки, колишні полонені, більше того — їх зробили зрадниками батьківщини!

Чи чув великий світ щось подібного?

Ось де прийшлося зустрітися молодшому ляйтєнантові Кириченкові з завзятим велетнем духа — степовиком Микулою.

Тироль, 1947 р.

Ваші зауваження про цю книжку просимо посыкати на адресу Клубу Приятелів Української Книжки.

ТРИ ОБОВ'ЯЗКИ ЩО ІХ МАЄМО СПОВНИТИ:

- 1) НЕГАЙНО ВПЛАТИТИ ПЕРЕДЛАТУ,
- 2) ВИРІВНЯТИ ЕВЕНТУАЛЬНІ ЗАЛЕГЛОСТІ,
- 3) ПРИЄДНАТИ НОВИХ ПЕРЕДПЛАТНИКІВ
ДЛЯ КЛЮБУ.

ЦЕ є ПЕРЕДУМОВИ
ПРАВИЛЬНОЇ ПРАЦІ Й РОЗБУДОВИ
КЛЮБУ ПРИЯТЕЛІВ УКРАЇНСЬКОЇ КНИЖКИ!!

Передплата за 12 книжок \$9.00

ХТО ПРИЄДНАЄ НОВОГО ПЕРЕДПЛАТНИКА,
ПЛАТИТЬ ЛИШЕ \$8.00 ЗА СЕБЕ Й \$8.00 ЗА
НОВОГО ПЕРЕДПЛАТНИКА.

Адреса:

UKRAINIAN BOOK CLUB, LTD.,
834½ Main Street, Winnipeg, Canada.

